

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
HUMANITĀRO ZINĀTŅU FAKULTĀTE
LATVISTIKAS UN BALTISTIKAS NODAĻA

**SAKĀRTOJUMĀ SAISTĪTU KOMPONENTU SECĪBA LATVIEŠU
VALODĀ**

MAĢISTRA DARBS

Autore: Guna Zvīgule

Studenta apliecības nr.: gz17010

Darba vadītāja: asoc. prof., Dr. philol. Ilze Lokmane

Rīga 2019

ANOTĀCIJA

Maģistra darbā analizēta sakārtotu komponentu secība latviešu valodā, un pētījuma mērķis ir noteikt, kādi faktori to ietekmē. Teorētiskās literatūras izpētes rezultātā izvirzīti vairāki sakārtotu komponentu secību noteicoši faktori. Darbā aplūkoti galvenie – semantiskie, funkcionāli pragmatiskie un formālie – faktori. To ietekme detalizēti un strukturēti analizēta latviešu valodas materiālā. Pētījumā izmantotie valodas dati iegūti no *Latviešu valodas sintaktiski marķētā korpusa* un *Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa*, iepriekš nosakot atlases ierobežojumus, tomēr apkopojot iespējami plašu un semantiski daudzveidīgu valodas materiālu. Darbā izmantotas aprakstošā un korpusa analīzes metode un lingvistiskais eksperiments. Pētījums galvenokārt balstīts kognitīvās un psiholingvistikas, kā arī funkcionālās sintakses, semantikas un pragmatikas pētījumu atziņās.

Atslēgvārdi: sintaktiskie sakari, sakārtojums, vārdu secība, semantika, pragmatika.

ABSTRACT

The aim of this master's thesis is to determine and analyse the factors that influence the order of coordinated components in Latvian. As a result of theoretical and practical research a number of factors that determine the order of coordinated components are proposed. In this paper, the main semantic, functional pragmatic and formal factors are examined. The influence of these factors in Latvian is analysed in detail using the language data retrieved from *Latvian Treebank* and *Balanced Corpus of Modern Latvian*. While several constraints were set, the retrieved language material used for practical research is semantically broad and varied. Descriptive and corpus-based research methods and linguistic experiments are used in this research. The thesis is mainly based on findings in cognitive and psycholinguistics, as well as those of functional syntax, semantics and pragmatics.

Keywords: syntactic relations, coordination, word order, semantics, pragmatics.

SATURS

IEVADS	5
1. Sintaktiskie sakari, to veidi un izteikšanas līdzekļi latviešu valodā.....	8
2. Sakārtojuma sakars un tā raksturošanas aspekti.....	12
3. Vārdu secība latviešu valodā.....	16
4. Sakārtotu komponentu secība un to noteicošie faktori.....	21
4.1. Semantiskie faktori	25
4.1.1. Kognitīvi emocionālie aspekti.....	27
4.1.2. Hierarhiskās attieksmes.....	47
4.1.3. Realitātes noteiktais secīgums.....	55
4.2. Funkcionāli pragmatiskie faktori	61
4.2.1. Informācijas statuss un uzsvars	63
4.2.2. Referenta statuss un sasaiste	72
4.3. Formālie faktori	77
4.3.1. Komponentu garums	78
4.3.2. Komponentu sintaktiskā struktūra.....	82
SECINĀJUMI	86
AVOTI UN IZMANTOTĀ LITERATŪRA	89

IEVADS

Latviešu valodā kā fleksīvā valodā vārdu secība ir relatīvi brīva, un galvenais sintaktisko sakaru izteikšanas līdzeklis ir vārdu gramatiskās formas. Tas nenozīmē, ka vārdu secība ir patvaļīga. Vārdu secības galvenā funkcija latviešu valodā ir komunikatīvā funkcija, tādējādi tā ir cieši saistīta ar saziņas situāciju un izteikuma komunikatīvo nolūku. Varētu teikt, ka vārdu secība latviešu valodā ir nevis relatīvi brīva, bet maināma atbilstoši saziņas situācijai un komunikatīvajam mērķim.

Sakārtojums ir sakars starp sintaktiski līdztiesīgām vienībām, uz tā pamata teikuma hierarhiskā struktūra tiek informatīvi paplašināta, nevis mainīta (Freimane 1985: 92; Skujiņa 2007: 335). Sakārtojuma sakars tādējādi teikuma komunikatīvo mērķi nemaina, tomēr nebūtu pamatoti uzskatīt, ka vārdu secība vārdrindā kā saziņas vienības daļā ir nejauša. Latviešu valodas sintaksē sakārtojuma sakars tradicionāli uzskatīts par visvienkāršāko sintaktisko sakaru (Lokmane 2013a: 88), un, iespējams, tādēļ tā izpētei, tostarp sakārtotu komponentu secības pētījumiem, veltīts salīdzinoši maz uzmanības. Līdz šim būtiskākie pētījumi par vārdu secību vārdrindā ir Tamārai Porītei un Arturam Ozolam, tomēr autori uzmanību pievērsuši vai nu specifiskām sakārtojuma konstrukcijām vai arī nav skaidrojuši vārdu secības īpatnības. Vārdu secību teikumā, īsi pievēršoties arī vārdu secībai vārdrindā, latviešu valodniecībā pētījusi Baiba Valkovska. Plašāku pētījumu trūkums nosaka maģistra darba *Sakārtojumā saistītu komponentu secība latviešu valodā* tēmas **aktualitāti**.

Maģistra darba **mērķis** ir noteikt, kādi faktori nosaka sakārtojumā saistītu komponentu secību latviešu valodā.

Maģistra darba mērķa sasniegšanai izvirzīti šādi **uzdevumi**:

- 1) apkopot un iepazīties ar teorētisko literatūru par sakārtojumu un vārdu secību vārdrindā;
- 2) salīdzināt latviešu un pasaules valodnieku pētījumu secinājumus un gūtās atziņas un noteikt kopīgo un atšķirīgo;
- 3) noteikt ierobežojumus valodas materiāla atlasei un ekscerpēt valodas piemērus no *Latviešu valodas sintaktiski marķētā korpusa* un *Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa*;
- 4) balstoties uz valodas materiālu, noteikt, sistemātiski grupēt un analizēt, kādi faktori nosaka sakārtojumā saistītu komponentu secību latviešu valodā.

Maģistra darba **pētniecības metodes**: aprakstošā metode, korpusa analīze, lingvistiskais eksperiments.

Maģistra darba **teorētiskais pamats** ir Latvijā un pasaulē veiktie pētījumi par vārdu secību sakārtojuma konstrukcijās. Ņemot vērā, ka latviešu valodniecībā pētījumu par sakārtojumā saistītu komponentu secību nav daudz, maģistra darbā galvenokārt izmantoti cittautu valodnieku – Arnes Lomaņa (*Arne Lohmann*), Jakova Malkīla (*Yakov Malkiel*), Sāras Benoras (*Sarah Bunin Benor*) un Rodžera Levi (*Roger Levy*), Katrīnas Bokas (*J. Kathryn Bock*) u. c. – teorētiski, praktiski un eksperimentāli pētījumi kognitīvajā un psiholingvistikā. Vērā ņemtas arī Maikla Halideja (*Michael A. K. Halliday*), Alana Krūza (*Alan Cruse*) un Džordža Jūla (*George Yule*) atziņas funkcionālajā gramatikā, semantikā un pragmatikā.

Maģistra darbā izmantotie termini ir autores radīti. Ņemot vērā, ka nostiprinātas terminoloģijas, kas būtu piemērota sakārtojuma sakara un faktoru, kas nosaka komponentu secību vārdrindā, aprakstam, latviešu valodniecībā nav, autore tādu veidojusi pati, iekavās norādot vienu vai vairākus saturiski atbilstošus terminus angļu valodā. Jāatzīmē, ka terminoloģijas daudzveidība norāda uz to, ka arī pasaules valodniecībā tā nav nostiprinājusies.

Maģistra darba **empīriskais pamats** ir *Latviešu valodas sintaktiski marķētais korpuss* un *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*, kas izstrādāti Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūtā. Valodas materiāla atlasei noteikti ierobežojumi:

- 1) sakārtojumā saistīti vienkārša teikuma komponenti;
- 2) saistītie komponenti ir lietvārdi, darbības vārdi, apstākļa vārdi vai īpašības vārdi.

Citi papildu ierobežojumi netika izvirzīti, tādējādi analizētais valodas materiāls ir semantiski daudzveidīgs un iekļauj vaļējas un slēgtas vārdrindas, kur sakārtojuma sakars realizēts ar dažādiem izteikšanas līdzekļiem un starp saistītajiem komponentiem pastāv dažādas jēdzieniskās attiecības. Saskaņā ar noteiktajiem ierobežojumiem no *Latviešu valodas sintaktiski marķētā korpusa* un *Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa* atlasītas 1475 sakārtojuma konstrukcijas¹ vienkāršā teikumā. Balstoties gūtajās teorētiskajās atziņās, 664 sakārtojuma konstrukcijas analizētas padziļināti un grupētas saskaņā ar izvirzītajiem sakārtotu komponentu secību noteicošajiem faktoriem.

Maģistra darbu *Sakārtojumā saistītu komponentu secība latviešu valodā* veido ievads, četras nodaļas ar apakšnodaļām, secinājumi un literatūras saraksts. Pirmajās trīs nodaļās sniegts vispārīgs teorētisks ieskats par sintaktisko sakaru, sakārtojuma un vārdu secības izpratni pasaules un latviešu valodniecībā. Ceturtā nodaļa veltīta sakārtojumā saistītu komponentu secībai un to ietekmējošajiem faktoriem. Nodaļas sākumā aplūkoti līdzšinējie latviešu un pasaules valodnieku pētījumi un analizēti tajos gūtie rezultāti. Pēc teorētisko materiālu izpētes izvirzīti trīs galvenie faktori, kas ietekmē sakārtojumā saistītu komponentu secību. Tie secīgi,

¹ No tām 727 ir sakārtotu lietvārdu, 249 – darbības vārdu, 310 – īpašības vārdu, 189 – apstākļa vārdu konstrukcijas.

detalizēti un strukturēti analizēti trīs apakšnodaļās. Pirmajā apakšnodaļā skatīti semantiskie faktori: kognitīvi emocionālie aspekti, hierarhiskās attieksmes un realitātes noteiktais secīgums. Tam seko informācijas statusa un uzsvara un referenta statusa un sasaistes jeb funkcionāli pragmatisko faktoru apraksts un analīze. Visbeidzot trešajā apakšnodaļā analizēta formālo faktoru – komponentu garuma un sintaktiskās struktūras – ietekme uz vārdu lineāro secību vārdrindā. Pētījuma laikā gūtās atziņas un galvenie secinājumi apkopoti darba beigās.

1. Sintaktiskie sakari, to veidi un izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Termins *sintakse* valodniecībā lietots divās nozīmēs. Pirmkārt, ar šo terminu tiek saprasta valodniecības apakšnozare, kas pēta vārdformu saistīšanas un saziņas vienību izveides likumības (var teikt, ka sintakse pēta teikuma, vārdu savienojuma un teksta gramatisko struktūru). Otrkārt, ar to apzīmēts valodas sintaktisko parādību kopums jeb sistēma, un šādā nozīmē sintakse ir viena no valodas apakšsistēmām ar savu struktūru un funkcijām (Skujiņa 2007: 356; Lokmane 2013b: 692).

Sintaktiskais sakars ir sakars starp vārdiem, vārdformām un predikatīvām vienībām, uz kura pamata veidojas sintaktiskā vienība – vārdu savienojums, teikums, teksts (Skujiņa 2007: 359). Sintakses vienības parasti sastāv no vairākiem komponentiem. No viena komponenta var sastāvēt tikai vienkāršs teikums, taču arī tas ir paplašināms, tātad – potenciāli daudzkomponentu vienība. Tāpēc sintaktiskie sakari, kas saista šos komponentus, ir viens no būtiskākajiem sintakses pamatjēdzieniem (Lokmane 2010a: 162).

Atzinums, ka starp teikuma komponentiem pastāv noteikta saistība, ir kopīgs dažādām gramatikas teorijām, taču sintaktisko sakaru izpratne ir atšķirīga. Strukturālās atkarību un frāžu struktūras gramatikas par vienīgo sintaktisko sakaru atzīst atkarību, uz kuras pamatiem balstīta teikuma hierarhiskā uzbūve, kas tiek attēlota abstraktā “koku” struktūrā (Holvūts 2012: 15–16). Atkarību gramatikā netiek atzīta divkārša atkarība, kas tradicionālajā sintaksē ir būtiska sekundāri predikatīvā komponenta pazīme, tā arī atkarības attieksmju izpratne noraida komponentu savstarpējas atkarības iespēju (tradicionālās gramatikas predikatīvais sakars) (Lagzdiņa 2005: 7; Holvūts 2012: 80, 96). Problemātiska šajās gramatikas teorijās ir sakārtojuma sakara definēšana – sakārtojums ir pretrunā atkarības principam, taču cits sintaktisks sakars nepastāv, un sakārtotu konstrukciju iekļaušanai “koku” struktūrā gan frāžu, gan atkarību gramatikas teorijā pārliecinoša risinājuma nav (Holvūts 2012: 32–35). Citāda valodas komponentu saistījuma izpratne ir funkcionālajās gramatikas teorijās, kas valodas analizē kā galveno izvirza nevis formu, bet nozīmi, tādējādi gramatiskie sakari ir semantiski noteikti. Tā, piemēram, sistēmiski funkcionālajā gramatikā izteikumi – minimālas, intonatīvi pabeigtas saziņas vienības, kas nav vienādojamas ar teikumu (Halliday 2014: 7–8), – ir saistīti savstarpējās atkarības attieksmēs, kas var būt divējādas. Paratakse ir divu vienlīdzīgu izteikumu saistījums, kur viens no izteikumiem ir nākamā iniciētājs, taču šis saistījums šķirams no sakārtojuma sakara, jo parataktiski savstarpēji saistīti ir ne tikai vienlīdzīgi izteikumi, bet arī apozīcija (pielikums jeb raksturotājevārds). Hipotakse ir divu nevienlīdzīgu izteikumu saistījums, kur viens ir atkarīgais komponents, bet otrs – dominējošais. Šāds saistījums šķirams

no pakārtojuma, jo saistīti ir ne tikai pakārtojuma, bet arī piekārtojuma attieksmēs esoši komponenti (Halliday 2014: 440).

Mūsdienu latviešu sintaksē pieņemts šķirt vairākus sintaktisko sakaru veidus, kas var realizēties tikai vienā vai vairākās sintakses apakšsistēmās. Predikatīvais, sekundāri predikatīvais un determinatīvais sakars var tikt realizēts tikai predikatīvā vienībā, turpretim sakārtojuma un pakārtojuma sakars realizējas gan vārdu savienojumā (t. i., vienkāršā teikumā), gan saliktā teikumā (Lokmane 2013b: 700).

Strukturāli nozīmīgākais jeb pirmās pakāpes sintaktiskais sakars ir predikatīvais sakars, kas pastāv starp teikuma priekšmetu un izteicēju un veido teikuma gramatisko centru. Predikatīvais sakars ir abpusējs – neviens no “gramatiskā centra locekļiem ne jēdzieniski, ne funkcionāli attieksmē pret otru nav nozīmīgāks, neviens nav atkarīgs vai neatkarīgs” (Ahero et al. 1962: 212). Predikatīvais sakars ir viens no predikativitātes – teikuma obligātās pazīmes un gramatiskās nozīmes, kas piesaista teikumu saziņas situācijai un padara to par saziņas vienību – izpaušmes veidiem, tomēr tas nav obligāts – predikativitāte teikumam piemīt arī tad, ja predikatīvā sakara nav: *Ārā snieg. Man palaimējās. Lasām*² (Freimane 1985: 16).

Sekundāri predikatīvais un determinatīvais sakars ir otrās pakāpes sintaktiskie sakari, uz kuru pamata vienkāršā teikumā iesaistās formāli patstāvīgi teikuma paplašinātāji, kas vienādā mērā attiecas uz teikuma pamatkomponentiem (Freimane 1985: 69). Uz sekundāri predikatīvā sakara pamata teikumā iesaistās sekundāri predikatīvais komponents, kam piemīt papildu predikativitāte un ko iespējams pārveidot patstāvīgā predikatīvā vienībā (Lokmane 2013b: 702). Piemēram, teikumā *Āris pārradās nikns kā pūce* iespējams konstatēt trīs predikatīvas vienības: *Āris pārradās. Āris bija nikns. Pūce ir nikna.*

Uz determinatīvā sakara pamata teikumā tiek iesaistīti determinanti un situanti – brīvie teikuma paplašinātāji, kas attiecas uz visu teikumu kopumā, nav pakārtoti kādam konkrētam vārdam un visbiežāk ir novietoti teikuma sākumā (Skujiņa 2007: 86; Lokmane 2013b: 702). Determinants ir teikuma paplašinātājs datīvā ar izjutēja (*Māsai sāp*) vai īpašnieka (*Māsai taisnība*) nozīmi. Situants jeb determinants ar adverbiālu nozīmi ir apstāklis, kas teikumā iesaistās patstāvīgi, neatkarīgi no vārdu sakariem un visbiežāk izsaka vietas un laika nozīmi (Freimane 1985: 82–83; Lokmane 2013c: 760), piemēram, *Debesīs auksti un neparasti mirdzēja miljoniem zvaigžņu. Otrajā dienā jaunieši jau bija sadraudzējušies.*

Līdzās galvenajiem sintaktiskajiem sakariem pastāv sakārtojuma un pakārtojuma sakars. Tie veido tradicionālu opozīciju un ir pretstatīti pēc pazīmes: determinācijas jeb atkarības esamība vai tās trūkums (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989: 13; Lokmane 2013b: 702). Uz

² Valodas piemēru, kas šajā pētījumā nav izmantoti kā empīriskais pamats, avoti ir *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss* un pētījuma autore kartotēka, izmantoti arī valodas piemēri no teorētiskās literatūras.

pakārtojuma sakara pamata veidojas vārdkopas – vārdu savienojumi, kur atkarīgais komponents piesaistīts neatkarīgajam, un to sintaktiskās funkcijas teikumā ir atšķirīgas. Turpretī uz sakārtojuma sakara pamata veidojas vārdrindas (vārdvirknes) – vārdu savienojumi, kur visi komponenti ir neatkarīgi (sintaktiski līdztiesīgi), un to funkcijas teikumā ir vienādas. Sakārtojuma un pakārtojuma sakars var realizēties dažādās sintakses apakšsistēmās – uz to pamata veidojas vienkāršā teikumā funkcionējoši vārdu savienojumi, un tie ir dominējošie sakari saliktā teikumā (Lokmane 2013b: 702).

Pakārtojuma sakaru gan vienkāršā, gan saliktā teikumā iespējams raksturot pēc diviem pazīmju pāriem – atkarīgā komponenta prognozējamība/neprognozējamība un atkarīgā komponenta obligātums/neobligātums. Pirmais pazīmju pāris attiecināms uz pakārtojuma formālo pusi, bet otrs – uz saturisko. Pēc atkarīgā komponenta formālajām, t. i., morfoloģiskajām, pazīmēm šķirami trīs pakārtojuma formālie paveidi – saskaņojums, pārvaldījums un pieklāvums (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989: 15; Lokmane 2013b: 704).

Atšķirībā no sakārtojuma, pakārtojuma izteikšanas līdzekļi vienkāršā teikumā un saliktā teikumā ir dažādi – vienkāršā teikumā pakārtojums, kas veidojas starp vārdu un vārda formu, izteikts ar vārda formām un prievārdiem, turklāt sintaktiskā sakara rādītājs atrodas pie atkarīgā komponenta, turpretī saliktā teikumā pakārtojuma sintaktiskais rādītājs ir saikļi un saikļa vārdi. Sakārtojums veidojas starp vārdu formām un gan vienkāršā, gan saliktā teikumā var būt izteikts ar saikļiem vai saikļa vārdiem, bet bezsaikļa saistījumā – ar vārdu secību (saistītie komponenti atrodas līdzās) (Lokmane 2013b: 703).

Tradicionāli uzskatīts, ka sakārtojums, saistot funkcionāli līdzvērtīgas vienības vienkāršā un saliktā teikumā, ir vienkāršāks sintaktiskais sakars nekā pakārtojums, tomēr sakārtojuma sakars ir īpašs vairāku iemeslu dēļ. Pirmkārt, vienkāršā teikumā tas uzslāņojas citiem sintaktiskajiem sakariem, t. i., vārdformas, kas saistītas sakārtojumā, ir iesaistītas arī kādā citā sintaktiskā sakarā (piemēram, sakārtojumā var būt saistīti vairāku vārdkopu neatkarīgie komponenti, predikatīvas vienības u. c. teikuma komponenti). Otrkārt, vārdrindām, kas veidojas uz sakārtojuma sakara pamata, var būt hierarhiska struktūra, izveidojas augstāka līmeņa vārdrinda. Treškārt, sakārtojuma sakars robežojas ar citiem sintaktiskajiem sakariem, piemēram, sekundāri predikatīvo sakaru. Un, ceturtkārt, sakārtojumā nereti rodas vienkārša un salikta teikuma robežgadījumi (Lokmane 2013a: 88; Lokmane 2013b: 704).

Sintaktiskā sakara noteikšanā visdrošākais kritērijs ir formālie rādītāji, tomēr, ņemot vērā, ka tam piemīt gan formālā, gan saturiskā puse, sintaktiskais sakars var pastāvēt bez formāliem rādītājiem (Lokmane 2013b: 698–702). Sintaktisko sakaru formālie izteikšanas līdzekļi latviešu valodā ir:

- 1) vārda formas (predikatīvais, sekundāri predikatīvais, determinatīvais, pakārtojuma un sakārtojuma sakars);
- 2) prievārdi (pakārtojuma sakars);
- 3) saikļi un saikļa vārdi (pakārtojuma un sakārtojuma sakars);
- 4) vārdu secība (predikatīvais, sekundāri predikatīvais, determinatīvais sakars un pakārtojuma sakars);
- 5) sintagmatiskais dalījums, kas intonatīvi norobežotā vienībā apvieno sintaktiski saistītas vārdformas runātā tekstā (Lokmane 2013b: 699).

Lai arī vienoti uzskatā, ka noteikta saistība starp teikuma komponentiem pastāv, dažādu gramatikas teoriju pārstāvji sintaktiskos sakarus definē un izprot atšķirīgi. Šajā darbā izmantots sintaktisko sakaru dalījums, kas pieņemts mūsdienu latviešu valodas sintaksē. Tiek šķirti pieci sintaktiskie sakari, tostarp sakārtojuma sakars, kura definēšana un iekļaušana kopējā sintaktisko sakaru izpratnē ir problemātiska vairākās gramatikas teorijās. Latviešu valodniecībā tas skatīts šķirti, un detalizētāk sakārtojuma sakars un tā raksturošanas aspekti aplūkoti nākamajā nodaļā.

2. Sakārtojuma sakars un tā raksturošanas aspekti

Pasaules valodniecībā ar terminu *sakārtojums* (angl. *coordination*) tiek saprastas attieksmes starp diviem vai vairākiem sintaktiski līdzvērtīgiem teikuma komponentiem (Matthews 2007a: 82) vai viena veida gramatiskām vienībām (Trask 1997: 56), vai funkcionāli līdzvērtīgiem teikuma komponentiem (Dik 1997: 189). Lai arī sakārtojuma definīcija dažādās gramatikas teorijās pēc būtības ir vienāda, uzskati par to, uz kāda pamata sakārtojuma konstrukcija veidojas, ir atšķirīgi. Šķiramas divas galvenās sakārtojuma konstrukcijas izveides interpretācijas: tiešā (angl. *direct approach, phrasal conjunction*) un derivatīvā (angl. *reductionist approach, derived or sentential conjunction*) pieeja (Dik 1997: 194; Frawley 2003: 393). Tiešā pieeja balstīta novērojumā, ka sakārtots savienojums var tikt realizēts jebkurā pozīcijā teikumā, šo pozīciju “pavairojot” – tieši ievietojot atbilstošu frāzes³ komponentu konkrētajā pozīcijā teikuma struktūrā (Dik 1997: 194–195). Tomēr valodā pastāv saistījumi, kur sakārtojumā apvienotas nepilnīgas frāzes, piemēram, *Roberts nomazgāja traukus un izslaucīja virtuvi* otrajā daļā trūkst subjekta, savukārt *Jānis nopirka, bet Anna apēda ābolus* pirmajā daļā trūkst objekta. Šādos gadījumos, kad kāda no frāzēm nav realizēta pilnībā, sakārtojuma konstrukcijas izveide pamatota ar atziņu, ka neviena gramatikas teorija nevar vienlaikus par nedalāmiem atzīt dažādus frāzes komponentu pārus (subjekts un predikāts vai predikāts un objekts). Tādējādi teikuma ietvaros tiek “pavairots” viens vai otrs frāzes komponentu pāris, nevis pilna frāze (Dik 1997: 196).

Otra – derivatīvā – pieeja, kas izmantota transformatīvās gramatikas teorijās, sakārtotu konstrukciju izveidi saista ar uzskatu, ka sakārtojums pastāv starp diviem teikumiem dziļajā sintaktiskajā struktūrā, kas redukcijas rezultātā, ievērojot noteiktus ierobežojumus, ka sakārtot iespējams tikai līdzīgus komponentus (angl. *Law of Coordination of Likes*), virsējā struktūrā tiek realizēti vienā teikumā. Tā teikums *Anna nopirka ābolus un bumbierus* derivatīvās pieejas izpratnē ir salikta sakārtota teikuma *Anna nopirka ābolus, un Anna nopirka bumbierus* reducējums (Frawley 2003: 393). Tomēr ar šādu sakārtojuma konstrukcijas izveides izpratni nav iespējams izskaidrot vārdrindas rašanos teikumā *Karalis un karaliene ir jauks pāris*, jo dziļajā sintaktiskajā struktūrā nav iespējama atbilde *Karalis ir jauks pāris, un karaliene ir jauks pāris*. Mūsdienu valodniecībā, dodot priekšroku tiešajai pieejai, šādi saistījumi uztverti

³ Ar terminu *frāze* te saprotama sintaktiska vienība, kas nav teikums, bet funkcionē kā augstākas sintakses vienības elements un var sastāvēt no viena vai vairākiem vārdiem (Matthews 2007a: 301). Piemēram, [*Anna*] [*nopirka*] [*skaistus ābolus*] – subjekts ir viena komponenta frāze (nomināla frāze jeb NP), savukārt objekts sastāv no divu komponentu frāzes, kas ietilpst augstāka līmeņa frāzē – predikāta frāzē jeb VP – [*nopirka*] [*skaistus ābolus*]]. Kopā frāzes veido teikumu. Latviešu sintaksē termins *frāze* šādā nozīmē netiek lietots. Zemākā līmeņa vienības sintaksē ir vārdu savienojumi – nepredikatīvas sintakses vienības, ko veido uz sintaktisko sakaru pamata saistīti vārdi noteiktās gramatiskās formās (Skujīņa 2007: 437).

kā frāžu savienojumi, kur saistītas divas nominālas frāzes konkrētā pozīcijā teikumā (Haspelmath 2007: 39). Tomēr redukcija spēj sniegt vienkāršāku skaidrojumu tiešās pieejas problemātiskajos gadījumos, kur sakārtotā saistījumā viena frāze nav pilnībā realizēta. Redukcijai var būt pakļauti komponenti gan pirmajā, gan otrajā saistījuma daļā. Verba labējās valences piesaistītā objekta redukcija (angl. *right-node-raising*) notiek savienojuma pirmajā daļā (*Es nopirku [...] un apēdu ābolu*). Savukārt izteicēja un tā paplašinātāju redukcija (angl. *gapping*) iespējama tikai savienojuma otrajā daļā – *Tēvs piespieda Kārli izlasīt Bībeli, bet māte – Komunisma manifestu* (Haspelmath 2007: 40). Redukcija ir izplatīts veids, kā skaidrot gan vienkāršākus, gan sarežģītākus sakārtotus saistījumus, ieviešot tukšas sintaktiskās pozīcijas jeb nulles vienības jēdzienu un tādējādi apstiprinot sakārtojumu. Te jāņem vērā, ka redukcija ir arī valodas ekonomiskuma principa izpausme – tā dzēš vienības, kas saprotamas no konteksta. Piemēram, lai konstatētu sakārtojumu teikumos *Es nopirku gan zilo, gan sarkano džemperu* un *Anda un Aiga brauks uz mājām* nav absolūti nepieciešams tos papildināt ar nulles vienībām un atjaunot reducētos komponentus, tādējādi izveidojot pilnas frāzes un droši nosakot to saistījumu sakārtojumā. Sakārtotu konstrukciju iespējams skatīt arī vienkāršāk – kā divu vai vairāku sintaktiski un funkcionāli līdzvērtīgu frāžu vai to komponentu savienojumu (Matthews 2007b: 174–175).

Latviešu sintaksē ar terminu *sakārtojums* tiek saprasts sakars starp sintaktiski līdztiesīgām vienībām – vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, vārdu savienojumiem vai teikuma daļām (Skujiņa 2007: 335). Sakārtojums var realizēties vairākās sintakses apakšsistēmās. Uz sakārtojuma pamata notiek vienkārša teikuma kvantitatīva paplašināšana, t. i., teikums tiek paplašināts ar funkcionāli līdztiesīgiem un vienlīdzīgiem komponentiem. Tā arī sakārtojuma sakars saista sintaktiski un semantiski līdzvērtīgas salikta teikuma daļas (Freimane 1985: 92; Lokmane 2013b: 702; Nītiņa 2013c: 830–832). Tātad sakārtojumā var būt saistītas:

- 1) vārda formas, kam vienkāršā teikumā ir vienāda funkcija, – var tikt sakārtoti gan predikatīvie komponenti, gan sekundāri predikatīvie komponenti, determinanti un situanti, gan vārdu sakaru nosacīti paplašinātāji;
- 2) predikatīvas vienības saliktā sakārtotā un jauktā saliktā teikumā (Freimane 1985: 93; Lokmane 2013b: 703).

Vienkāršā teikumā, kā minēts, sakārtojuma sakars var realizēties starp vārda formām, veidojot vārdrindas. Pēc leksiskā sastāva vārdrindas šķiramas blīvējumos un divkāršojumos. Blīvējums ir vārdu savienojums, ko veido vairāki sakārtoti leksiski atšķirīgi, bet savstarpēji gramatiski saskaņoti pilnnozīmes vārdi (*Tumša un auksta nakts*). Divkāršojumu veido kāds pilnnozīmes vārds un tā paša vārda atkārtojums, visbiežāk tajā pašā, dažkārt variētā formā (*Tumša, tumša nakts. Mēs tev dāvinām sevi, pasaule, pasaulīt*), un tos lieto galvenokārt

stilistiskos nolūkos (Ahero et al. 1962: 4). Vārdrindā saistītie komponenti var būt vienkārši un paplašināti. Vārdrindā iesaistoties vienam vai vairākiem paplašinātiem komponentiem (vārdkopām), sakārtojuma sakarā tiek saistīti šo vārdkopu neatkarīgie komponenti (*Vējš purināja sīkos zāles stiebrus un krāsainās koku lapas*) (Freimane 1985: 92–93). Sakārtojuma sakarā apvienojoties divām vai vairākām vārdrindām, veidojas augstāka līmeņa vārdrinda, tātad šādos saistījumos vērojams pakārtojuma sakaram raksturīgais hierarhiskums un divu līmeņu struktūra, taču neveidojas atkarības attieksmes, kur kāda no vārdrindām būtu pakārtota otrai. Piemēram, teikumā *Skolotāja Aloīzija bija ne tikai jauna, skaista, bet arī stingra un prasīga* visi sakārtotie komponenti ir vienlīdzīgas izteicēja nominālās daļas, kas raksturo teikuma priekšmetu (Matthews 1996: 196; Lokmane 2013b: 705).

Sakārtojuma sakaram ir gan formālā, gan jēdzieniskā puse, tādēļ vārdrindas raksturojamas pēc trim savstarpēji saistītām un noteicošām pazīmēm:

- 1) pēc sakārtojuma sakara izteikšanas līdzekļiem;
- 2) pēc sakārtojuma sakara veida;
- 3) pēc jēdzieniskajām attieksmēm (Lokmane 2013b: 693).

Latviešu valodā sakārtotu komponentu savstarpējais saistījums var izpausties trejādi: bezsaikļa saistījumā, saikļa saistījumā un jauktā jeb kombinētā saistījumā. Bezsaikļa saistījumā komponenti ir saistīti semantiski un runātā tekstā intonatīvi: *Olīvija bija tērpusies **platā, melnā** kleitā. Gaļu samaļ, pieliek tai **rīvmaizi, sāli, piparus, olu, sīpolu** un pagatavo frikadeles*. Saikļa saistījumā komponenti ir saistīti ar sakārtojuma saikļiem: *Ella **aizvainojās un apraudājās***. 1859. gadā Darvins publicēja **vienkāršu, toties efektīvu teoriju**. Jaukts jeb kombinēts saistījums veidojas, ja daļa komponentu ir saistīti bezsaikļa saistījumā, bet daļa – saikļa: *Esi ne tikai stīlgākais, jautrākais, skaļākais, bet arī erudītākais festivāla apmeklētājs! Dilles var izmantot, gatavojot **zupu, salātus vai sautējumu**. Svešiniece **piecēlās, atvadījās** no vecā vīra izgāja ārā* (Nītiņa 2013b: 803).

Kā rāda piemēri, sakārtojuma izteikšanas līdzekļi un to semantika nosaka gan sakārtojuma sakara veidu, gan jēdzieniskās attieksmes starp komponentiem. Bezsaikļa saistījumā iespējams izteikt tikai viena veida – vienojuma – jēdzieniskās attieksmes. Ja nav formālu rādītāju, kas noteiktu saistīto komponentu jēdzieniskās attieksmes, piemēram, teikumā *Šī bija mierīga, rāma, silta rudens nakts*, nav iespējama cita interpretācija kā vien pieņemt, ka visas nosauktās īpašības vienlīdz lielā mērā attiecināmas uz apzīmējamo vārdkopu *rudens nakts*. Tādējādi bezsaikļa saistījums šādā aspektā ir vienveidīgākais saistījums. Pēc sakārtojuma veida bezsaikļa saistījumi ir vaļēji – tos var brīvi izvērst ar jauniem komponentiem, kuru skaitu nosaka vienīgi ekstralingvistiski faktori (Freimane 1985: 93; Lokmane 2013b: 693).

Saikļa un jaukti saistījumi ir ievērojami daudzveidīgāki gan pēc to veida, gan izteiktajām jēdzieniskajām attieksmēm. Pēc sakārtojuma veida saikļa un jaukti saistījumi var būt gan vaļēji, gan slēgti. Uzskats, ka jaukts saistījums, kur vārdrinda tiek noslēgta, pēdējo komponentu pievienojot ar saikli, pēc saistījuma veida ir slēgts (Freimane 1985: 94–95), nav pilnībā pamatots, jo jauktu saistījumu nepieciešamības gadījumā iespējams izvērst: *Teilore ir jauna, neatkarīga un veiksmīga sieviete//Teilore ir jauna, skaista, neatkarīga un veiksmīga sieviete*. Šādu saistījumu drīzāk varētu dēvēt par jēdzieniski pabeigtu, nevis slēgtu. Gan saikļa, gan jaukta saistījuma vaļējās un slēgtās vārdrindās starp komponentiem iespējamās vienojuma vai šķīruma attieksmes. Vienojuma attieksmes izsaka dažādi vienojuma saikļi, kas var brīvi atkārtoties (Freimane 1985: 94). Šķīruma saikļi, kas norāda, ka no vairākiem nosauktiem priekšmetiem vai parādībām iespējama tikai viena, izsaka šķīruma attieksmes (Smiltiece 2013b: 659). Savukārt pretstata (norādot uz saistīto nojēgumu pretstatu) un paskaidrojuma (saistot vienādas nozīmes jēdzienus) jēdzieniskās attieksmes ar saikļu palīdzību var tikt izteiktas tikai slēgtās vārdrindās, kur saistīti ne vairāk kā divi komponenti (Lokmane 2013b: 693; Smiltiece 2013b: 655, 660). Vārdrindas, kur starp komponentiem pastāv paskaidrojuma jēdzieniskās attieksmes un kas tradicionāli uzskatītas par sakārtotiem vārdu savienojumiem, tikai daļēji atbilst sakārtojuma izpratnei, jo vārdrindā saistīti nevis leksiski atšķirīgi vārdi, bet gan vārdi vai vārdu savienojumi, kas apzīmē vienādas nozīmes jēdzienus (Smiltiece 2013b: 660). Tātad šādas vārdrindas ir tikai ar valodu saistīta parādība. Šī iemesla dēļ vārdrindas, kurās realizētas paskaidrojuma jēdzieniskās attieksmes, šajā pētījumā nav analizētas. Sakārtotā vārdu savienojumā vienlaikus var būt izteiktas dažādas jēdzieniskās attieksmes: *Vai mums ir laba un efektīva pārvalde vai neefektīva, necaurspīdīga, nesaprotama?* (vienojums un šķīrums), *Savdabīgajā sejā jautās spēcīgs un kaisls, taču, kā likās, arī valdonīgs raksturs* (vienojums un pretstatījums). Šādos gadījumos vārdrindas, kā minēts, uzskatāmas par hierarhiskām.

Šajā nodaļā aplūkota sakārtojuma sakara izpratne pasaules un latviešu valodniecībā. Secināms, ka, lai arī vērojamas atšķirības uzskatos par to, uz kāda pamata veidojas sakārtojuma konstrukcijas, termina *sakārtojums* pamatzpratne ir vienota, un ar to tiek saprastas attieksmes starp divām sintaktiski līdztiesīgām vienībām. Latviešu valodas sintaksē vārdrindas raksturojamas pēc trim savstarpēji saistītām un noteicošām pazīmēm, kas, lai arī netieši, tomēr raksturo arī komponentu secību vārdrindā. Līdzīgi kā teikumā, vārdu secība sakārtotā vārdu savienojumā ir pakļauta vairākiem ierobežojumiem un pilda noteiktas funkcijas, kas teikuma kontekstā aplūkotās nākamajā nodaļā.

3. Vārdu secība latviešu valodā

Vārdu secība ir vārdu savstarpējais izkārtojums, kam ir jēdzieniska un stilistiska nozīme (Skujiņa 2007: 438). Šāda vārdu secības definīcija ir maldinoši vienkārša, jo vārdu secība ir kompleksa parādība, kas iekļauj leksiskus, sintaktiskus un pragmatiskus ierobežojumus (Valkovska 2016: 18).

Runājot par vārdu secību kādā valodā, ar to visbiežāk tiek saprasts teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja savstarpējais novietojums, tomēr plašākā izpratnē vārdu secība nozīmē jebkuru komponentu savstarpējo novietojumu ne tikai teikumā, bet arī vārdu savienojumā (Dryer 2007: 61). Tādējādi vārdu secību var skatīt divējādi un analizēt relatīvo vārdu secību jeb divu vārdformu vai teikuma locekļu savstarpējo novietojumu (kas ir pamatā valodu tipoloģiskajam dalījuma) un absolūto vārdu secību jeb vārdu secību teikumā kopumā, šādā aspektā skatīts, kāds komponents atrodas pirmajā, otrajā, trešajā utt. vietā teikumā (Lokmane 2010b: 60).

Vārdu secība ir galvenais kritērijs valodu tipoloģiskajā klasifikācijā, kur dominē uzskats, ka uz katru valodu var attiecināt noteiktu vārdu pamatsecību (angl. *basic word order*), tomēr ne vienmēr ir nepārprotami skaidrs, kāda ir šī pamatsecība. Gadījumos, kad valodā iespējama tikai viena vārdu secība, pamatsecības noteikšana grūtības nesagādā, tomēr daudzās valodās vārdu secība ir relatīvi brīva (ir iespējami vairāki vārdu secības modeļi) un pamatsecības noteikšanai tiek izmantoti vairāki kritēriji – noteikta vārdu secības modeļa lietojuma biežums tekstā, lietojuma biežums gramatikas sistēmā (distribūcijas iespējas) un gramatiski un pragmatiski nemarkēts statuss (Dryer 2007: 75–76; Valkovska 2016: 39). Pēc šiem kritērijiem iespējams noteikt valodas vārdu pamatsecību, kas uzskatāma par tiešu jeb neitrālu – tādu, kas izsaka teikuma pamatinformāciju bez emocionālas vai stilistiskas papildinformācijas, nebalstās uz kontekstu un ko nenosaka kāds īpašs komunikatīvs nolūks vai uzsvars (Skujiņa 2007: 403). Tātad, analizējot vārdu secību un tās īpatnības, kā arī mēģinot noteikt faktorus, kas ietekmē vārdu secību, izejas punkts ir vārdu pamatsecība. Latviešu valoda pēc vārdu pamatsecības pieder pie SVO tipa valodām – tai raksturīgākā, respektīvi, tieša jeb neitrāla, teikuma locekļu secība ir teikuma priekšmets (S), izteicējs (V) un papildinātājs (O), taču, ņemot vērā, ka latviešu valodā vārdu secība ir samērā brīva, iespējamās arī atkāpes un noteiktos gadījumos par neitrālu atzīstama vārdu secība, kas neatbilst pamatsecībai (Lokmane 2010b: 61).

Vārdu secība, kā minēts, analizējama gan vārdu savienojumā, gan teikumā, tādēļ, lai tā būtu produktīva, teikuma izpētē jāņem vērā sintakses statiskais un dinamiskais aspekts, kas ļauj raksturot sintakses parādības atšķirīgos skatījumos. Statiskā aspektā sintakses izpētes objekts ir statiskās struktūras, teikums kā abstrakta, formāli strukturāla vienība, turpretim dinamiskā

aspektā sintakses izpētes objekts ir teikums kā dinamiska struktūra – komunikatīva vienība, kam ir noteikta intonācija un vārdu secība, ko ietekmē teikuma aktuālais dalījums (Kārklīņš 1970: 106–108). Tātad dinamiskā aspektā teikums analizēts kā konkrēta parādība ar informatīvu saturu, kas ne tikai izpaužas ar noteiktiem valodas līdzekļiem, bet ir atkarīgs no ārpuslingvistiskiem faktoriem (saziņas dalībnieku zināšanām par pasauli, saziņas situāciju u. c.) (Valkovska 2016: 18).

Analizējot teikumu gan no statiskā, gan dinamiskā aspekta, iespējams noteikt vārdu secības funkcijas latviešu valodā. Tās ir šādas:

- 1) gramatiskā funkcija;
- 2) komunikatīvā funkcija;
- 3) stilistiskā funkcija (Lokmane 2010b: 59).

Vārdu secības gramatisko funkciju ļauj noteikt teikuma analīze statiskā aspektā. Latviešu valodā kā fleksīvā valodā galvenais sintaktisko sakaru izteikšanas līdzeklis ir vārdu gramatiskās formas, taču vārdu secība var būt izšķirīga sintaktisko funkciju realizācijā noteiktos gadījumos, tādējādi var uzskatīt, ka tai piemīt gramatiskā funkcija (Lokmane 2010b: 61). Pirmkārt, vārdu secība ir noteicošais teikuma komponentu sintaktisko funkciju rādītājs teikumos ar homofomām. Šādos gadījumos vārdu secība diferencē teikuma priekšmeta un papildinātāja funkciju – teikuma priekšmets atrodas pirms izteicēja (*Omes mīl mazmeitas//Mazmeitas mīl omes*). Vārdu secība nav izšķirīga, ja leksiskā nozīme citu interpretāciju nepieļauj (*Māsas lasa sēnes//Sēnes lasa māsas*). Otrkārt, vārdu secībai ir gramatiska funkcija gadījumos, kad vienai un tai pašai vārdformai var būt dažādas funkcijas teikumā. Tā ar lietvārda nominatīvu var būt izteikts gan teikuma priekšmets, gan izteicēja nominālā daļa (*Māksla ir pretošanās//Pretošanās ir māksla*), taču daudzkārt šādos gadījumos būtiska ir nevis vārdu secība, bet gan vārdformas semantika, jo teikuma priekšmetam ir identificējoša, bet izteicējam – raksturojoša funkcija (*Māsa ir laba dejotāja*). Ar lietvārda vai tā aizstājēja datīvu var būt izteikts teikuma priekšmets, papildinātājs un determinants (*Man jums kas jāšaka (man ir teikuma priekšmets), Jums man kas jāšaka (man – papildinātājs), Man ir interesanti (man – determinants)*). Savukārt īpašības vārda nominatīvs teikumā var veikt dažādas – apzīmētāja, izteicēja vai sekundāri predikatīva komponenta – funkcijas (*Atausa dzestrs rīts (dzestrs ir apzīmētājs), Rīts ir dzestrs (izteicējs), Rīts atausa dzestrs (sekundāri predikatīvs komponents)*). Dažādās – teikuma priekšmeta un izteicēja – funkcijās var realizēties arī darbības vārda nenoteiksme (*Dzīvot ir mīlēt//Mīlēt ir dzīvot*) (Lokmane 2010b: 61–62; Lokmane 2013c: 758).

Vārdu secības gramatiskā funkcija realizējas ne tikai minētajos gadījumos, bet arī nosakot saistījuma ciešumu starp vārdformām, t. i., konkrēta vārdforma var tikt attiecināta uz visu teikumu vai arī ciešāk saistīta ar vienu vārdu teikumā. Piemēram, teikumos *Rīts atausa dzestrs*

un *Atausa dzestrs rīts* īpašības vārda novietojums nosaka tā saistījumu ar visu teikumu vai tikai teikuma priekšmetu. Tāpat saistījuma ciešums ar apzīmējamo vārdu nosaka apzīmētāju secību nominālā vārdkopā, kā rezultātā veidojas pakāpeniski pakārtotas vārdkopas, kur pirmais apzīmētājs ir pakārtots nevis tieši apzīmējamajam vārdam, bet gan vārdkopai, ko veido lietvārds kopā ar ciešāk saistīto apzīmētāju. Piemēram, vārdkopā *jaunais tēva nams* pirmais apzīmētājs pakārtots vārdkopai *tēva nams* (Lokmane 2010b: 64).

Teikuma analīze dinamiskā aspektā ļauj noteikt vārdu secības galveno – komunikatīvo – funkciju latviešu valodā. Tā kā vārdu secība tikai atsevišķos gadījumos nosaka teikuma sintaktisko struktūru, tās pamatfunkcija ir izteikt teikuma aktuālo dalījumu. Dinamiskā aspektā tiek analizēti gadījumi, kad, mainot vārdu secību teikumā, sintaktiskās funkcijas nemainās, bet mainās teikuma komunikatīvais nolūks vai vērojamas konsituācijas⁴ noteiktas izmaiņas aktuālajā dalījumā, piemēram, *Tu esi tāds//Tāds tu esi!* vai *Mēs uzcepām zivi//Mēs zivi uzcepām* (Lokmane 2010b: 64). Tātad vārdu secību ietekmē teikuma aktualizācija jeb attieksme pret īstenību, kas realizējas, kad visas teksta vienības iegūst īstenībai atbilstošu informāciju, t. i., iegūst satura konkrētību (Ceplītis, Valdmanis, Rozenbergs 1989: 186).

Aktuālais dalījums ir konsituatīvi nosacīts teikuma dalījums aktuālā un mazāk aktuālā informācijā (Skujiņa 2007: 388). Tradicionāli par aktuālā dalījuma vienībām atzīst tēmu un rēmu, tomēr šo terminu izpratne ir dažāda (Lokmane 2010b: 65). Latviešu valodniecībā ar tēmu tiek saprasta teikuma daļa, kas ir ziņojuma sākumpunkts, pauž informāciju par ziņojuma priekšmetu, izsaka jau zināmo informāciju un teikumos ar neitrālu vārdu secību vienmēr atrodas sākumā (Skujiņa 2007: 394). Turpretim rēma ir teikuma daļa, kas ir ziņojuma galvenais saturs, pauž informāciju par tēmu, visbiežāk izsaka jauno informāciju un teikumos ar neitrālu vārdu secību vienmēr atrodas beigās (Skujiņa 2007: 325). Pasaules valodniecībā šo terminu izpratne ir šaurāka un netiek saistīta ar zināmo un jauno informāciju. Tā ar terminu *tēma* tiek saprasta teikuma daļa, kas norāda, par ko ir teikums noteiktā kontekstā (Matthews 2007a: 407), savukārt ar terminu *rēma* – teikuma daļa, kas satur informāciju par tēmu. Turklāt teikuma dalījums tēmā un rēmā var tikt uztverts arī kā pakāpeniska pāreja no maksimāli tematiskas uz maksimāli rematisku teikuma daļu, ko iezīmē noteikta intonācija. Šādā izpratnē aktuālo dalījumu iespējams analizēt kā trīsdaļīgu, nevis divdaļīgu valodas parādību (Matthews 2007a: 347). Šādu skatījumu latviešu valodniecībā pārstāv Aldis Lauzis. Teikuma aktuālajā dalījumā (jeb teikuma vērsumā) viņš šķir trīs daļas – rakursu, tēmu un rēmu. Valodnieka izpratnē tēma teikumu “noenkuro” kontekstā vai tieši piesaista situācijai, kas teikumā aprakstīta, savukārt rakurss (variēma) un rēma virza domu uz priekšu, pirmajam norādot, kādā jaunā aspektā teikums tēmu

⁴ Konsituācija – konteksts kopā ar runas situāciju (Skujiņa 2007: 190).

pavēš, bet otrajam – paužot jauno redzējumu, kādā tēma šajā rakursā atklājas (Lauzis 2009: 63).

Analizējot teikuma komunikatīvo struktūru un identificējot tās vienības, nereti nākas sastapties ar problemātiskiem gadījumiem, kad veidojas neatbilsme, jo ne vienmēr tēma ir zināmā un rēma – jaunā informācija. Jebkurš tēmas vai rēmas elements var paust jaunu informāciju, un zināmu referentu ir iespējams aktualizēt. Tādējādi vairums autoru mūsdienās ir vienisprātis, ka teikuma komunikatīvajā struktūrā šķirami vismaz divi līmeņi – tēma/rēma un zināmais/jaunais –, kas uztverami kā vienas struktūras dažādi aspekti (Lokmane 2010b: 65; Valkovska 2016: 63). Tēma un rēma ir orientētas uz runātāju, un tēma ir tas, ko runātājs izvēlas par teikuma sākuma punktu, savukārt zināmais un jaunais ir orientēts uz teikuma uztvērēju, un zināmais ir uztvērējam zināmā vai kontekstuāli pieejamā informācija. Teikuma struktūras izveide abos aspektos ir atkarīga no runātāja, jo tieši viņš ir tas, kurš izteikumu izveido, balstoties uz kontekstu, situāciju vai konsituāciju (Halliday 2014: 120).

Aktuālā dalījuma izteikšanas līdzekļi latviešu valodā ir šādi:

- 1) vārdu secība, kas latviešu valodā ir samērā brīva un ļauj ziņojuma sākumpunktam (tēmai) izvēlēties dažādus teikuma locekļus;
- 2) teikuma prosodiskā struktūra – intonācija, pauzes un loģiskais akcents, jo konstatēts, ka starp tēmu un rēmu mēdz veidoties pauze un ka loģiskais akcents (uzsvars) atrodas rēmā;
- 3) īpaši marķētāji tēmas/rēmas izteikšanai – piemēram, partikulas, kas var norādīt uz uzsvērtu gan tēmas (*Pat Jānis bija ieradies*), gan rēmas (*Tad tāds tu esi!*) elementu;
- 4) sintaktiskas konstrukcijas (visbiežāk salikti pakārtoti teikumi) tēmas (*Kas attiecas uz māsu, viņa var palikt mājās*) un rēmas (*Tas ir viņš, kas man to teica*) izteikšanai (Lokmane 2010b: 66; Valkovska, Lokmane 2013: 793–795).

Svarīgākie ir rēmas izteikšanas līdzekļi, jo rēma ir tā, kuras dēļ teikums tiek izveidots, un tās izteikšanai var tikt izmantoti vairāki līdzekļi, kas cits citu papildina. Zināma atbilsme pastāv starp teikuma aktuālo dalījumu un sintaktisko struktūru – teikuma priekšmets parasti ir izejas punkts, tātad tēma. Lai gan ir gadījumi, kad tas ietverts rēmā, piemēram: *Mežā dzīvo Vinnijs Pūks*.

Vārdu secībai latviešu valodā piemīt arī stilistiska funkcija, tomēr tā grūti šķirama no komunikatīvās, jo stilistiska un emocionāla papildinformācija vienmēr ir saistīta ar aktualizāciju (*Pat Jānis bija ieradies*). Mūsdienu lingvistisko atziņu gaismā vārdu secības stilistiskā funkcija ir komunikatīva (arī emocionālas un stilistiskas nozīmju nianses ir nododamās informācijas daļa), tomēr droši runāt par vārdu secības stilistisko funkciju var tad, ja noteikti vārdu secības tipi ir saistīti ar kādu valodas funkcionālo paveidu vai stilu. Tā,

piemēram, zinātnes un lietišķo rakstu valodai raksturīga neitrāla vārdu secība, kas papildinformāciju neizsaka, savukārt sarunvalodā un daiļliteratūras valodā, arī publicistikā netieša vārdu secība ir bieža parādība. Tādējādi vārdu secība ir viena no pazīmēm, kas šķir dažādus valodas funkcionālos paveidus (Ahero et al. 1962: 441; Lokmane 2010b: 66–67).

Ņemot vērā iepriekš minēto, jāpiekrīt B. Valkovskai, kura vārdu secību raksturojusi kā kompleksu parādību, kas iekļauj leksiskus, sintaktiskus un pragmatiskus ierobežojumus. Vairums valodnieku vārdu secību latviešu valodā raksturo kā relatīvi brīvu, jo to vien retumis noteic gramatiski aspekti, tomēr vārdu secība precīzāk raksturojama kā maināma atbilstoši saziņas situācijai un komunikatīvajam mērķim. Šāds raksturojums norāda arī uz vārdu secības galveno – komunikatīvo – funkciju. Nākamajās nodaļās uzmanība pievērsta vārdu secībai sakārtojuma konstrukcijās, un tā pētīta, balstoties uz latviešu un pasaules valodnieku atziņām par vārdu secību teikumā, kas iekļautas šajā nodaļā. Vārdrindas analizētas gan ārpus konteksta, nosakot sakārtotu komponentu pamatsecību, gan noteiktā kontekstā, analizējot vārdu secības izmaiņas un to iemeslus.

4. Sakārtotu komponentu secība un to noteicošie faktori

Lai arī uzskati par to, uz kāda pamata sakārtojuma konstrukcija veidojas, ir atšķirīgi, pasaules valodniecībā sakārtojuma pamatizpratne ir vienota. Ar to tiek saprasts divu vai vairāku līdzvērtīgu un savstarpēji neatkarīgu teikuma komponentu saistījums, kura izveidē ir noteikti ierobežojumi. Komponentiem, lai tos varētu saistīt sakārtojumā, jābūt sintaktiski (abiem komponentiem ir vienāda sintaktiskā funkcija) un funkcionāli (komponentiem ir vienāda semantiskā loma) līdzvērtīgiem un to saistījumam – pragmatiski motivētam (Lohmann 2013: 4–6). Ilustrācijai piemēri, kur sakārtojuma konstrukcija realizēta tikai formāli, proti, ar sakārtojuma saikli:

Jānis ēda ātri un tunča sviestmaizi (dažādas sintaktiskās funkcijas).

Māsa devās ceļojumā kopā ar māti un kājām (dažādas semantiskās funkcijas).

Jaunieši devās uz koncertu, un Kolumbs atklāja Ameriku (saistījums nav pragmatiski motivēts).

Tātad sakārtota konstrukcija veidojas tikai tad, ja saistītie komponenti atbilst visiem minētajiem ierobežojumiem, pretējā gadījumā, lai arī formāli sakārtojuma konstrukcija ir izveidota, tā ir ārkārtēji neparasta un negramatiska, jo sakārtotie komponenti nevar vienlaikus būt un nebūt līdzvērtīgi (Schachter 1977: 102).

Lietojot valodu, veidojot rakstu vai runas vienības, indivīds secīgi virknē teikumus, vārdus, morfēmas un fonēmas. Šis process notiek lielākoties neapzināti, un valodas lietotāji bez īpašas piepūles, izmantojot savas valodas sistēmas piedāvātos būvmateriālus un modeļus, spēj veiksmīgi tos sarindot noteiktā lineārā secībā, kas vislabāk atbilst viņu komunikatīvajam mērķim (Lohmann 2013: 1). Runātājs veido teikumus, balstoties uz procesu un parādību attieksmēm īstenības situācijā, un sintaktiski tās tiek realizētas hierarhiskās konstrukcijās, kur starp komponentiem pastāv atkarību attieksmes, ko latviešu valodā izsaka galvenokārt ar vārdu gramatiskajām formām (Lokmane 2013b: 699), tādēļ vārdu secība latviešu valodā ir relatīvi brīva, ko var secināt, salīdzinot divus teikumus:

Anna atnesa ābolus un bumbierus.

Bumbierus un ābolus atnesa Anna.

Analizējot šos piemērus statistiskā aspektā, konstatējams, ka tie abi ir vienas propozīcijas⁵ dažādas sintaktiskās realizācijas, kas nozīmē, ka vārdu secība nav izšķirīga propozīcijas

⁵ Propozīcija ir konkrēta teikuma semantiskais modelis, ko veido leksēmas neatkarīgi no to gramatiskajām formām (Skujina 2007: 314).

sintaktiskajā īstenošanā, tā nerāda sintaktiskos sakarus starp vārdformām, citiem vārdiem sakot, tai nav gramatiskas funkcijas (izņemot gadījumus, kas tika minēti iepriekšējā nodaļā). Savukārt, analizējot šos piemērus dinamiskā aspektā kā saziņas vienības, vērojams, ka starp teikumiem pastāv būtiska – informācijas struktūras – atšķirība, kas ļauj secināt, ka vārdu secības galvenā funkcija latviešu valodā ir tieši komunikatīvā un vārdu secība ir galvenais aktuālā dalījuma jeb informācijas struktūras izteikšanas līdzeklis.

Tomēr šī pētījuma ietvaros uzmanība pievēršama nevis vārdu secībai teikumā kopumā, bet gan vārdu secībai noteiktā konstrukcijā – vārdrindā. Sakārtojuma sakars tiek realizēts, kvantitatīvi paplašinot teikuma struktūru, tas nozīmē, ka teikumā noteiktā pozīcijā iesaistās kvalitatīvi ekvivalenti komponenti, kas hierarhisko teikuma struktūru nevis maina, bet informatīvi paplašina (Freimane 1985: 92). Pirmkārt, kā rāda piemēri, sakārtojumā saistītos komponentus mainot vietām, nav vērojamas atšķirības nedz to sintaktiskajā funkcijā, nedz arī teikuma informācijas struktūrā. Otrkārt, sakārtojumā saistītie komponenti veido nedalāmu veselumu, kas ir līdzvērtīgs katram atsevišķajam komponentam (Quirk et al. 1985: 945), tādēļ, mainot tā novietojumu teikumā, tas nav dalāms (maz ticams, ka valodā sastapsim, piemēram, šādu izteikumu – *Bumbierus Anna atnesa un ābolus*).

Ņemot vērā iepriekš minēto – sakārtoti komponenti ir līdzvērtīgi un savstarpēji neatkarīgi, un vārdu secības maiņa nedz teikumā, nedz arī konkrētās konstrukcijas ietvaros nemaina sakārtoto komponentu pausto nozīmi –, iespējams secināt, ka komponentu secība vārdrindā ir šķietami gramatiski patvaļīga, nenoteikta. Tomēr valodas materiāla analīze rāda noteiktas sakārtoto komponentu secības tendences, tādēļ loģisks ir jautājums – ja komponentu secība vārdrindā nav gramatiski noteikta, kādi faktori to nosaka?

Latviešu valodniecībā pētījumu par komponentu secību vārdrindā nav daudz. No tiem ievērojamākie ir T. Porītes doktora disertācija (1954) un A. Ozola pētījums par latviešu tautasdziesmu valodu (1993). T. Porīte pētījusi vārdu secību teikumā kopumā, taču aplūkojusi to arī atsevišķu vārdkopu – apzīmētāja un apzīmējamā vārda – robežās. Pētījumā novērots, ka gadījumos, kad vienam apzīmējamajam vārdam piesaistīti vairāki apzīmētāji, kas var būt gan vienas, gan dažādu vārdšķiru vārdi, vērojamas noteiktas likumības to secībā. Valodniece izvirzījusi vairākus faktorus, kas ietekmē vārdu secību šādās vārdkopās – apzīmētāja vārdšķira, apzīmētāju savstarpējās attiecības un attiecības pret apzīmējamo vārdu, konteksts, loģiskais uzsvars un teikuma ritms, ko ietekmē vārda garums (Porīte 1954: 241). Šīs atziņas un secinājumi iekļauti arī *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas* otrajā daļā, kas veltīta sintakseī (Ahero et al. 1962: 441–442). Savukārt A. Ozols analizējis vārdrindu lietojumu latviešu tautasdziesmās. Autors vārdrindas klasificējis pēc dažādiem rādītājiem, piemēram, šķirot nepaplašinātas un paplašinātas vārdrindas, aprakstījis to modeļus pēc komponentu

vārdšķiras un novietojuma teikumā, konstatējis dažādu vārdrindu lietojuma biežumu. Lai gan A. Ozols nav skaidrojis vārdrindās saistīto komponentu secību, noteiktas tendences autors ir novērojis un norāda, ka, piemēram, verbu lineārā secība vārdrindā uzrāda nosaukto procesu vai stāvokļu secīgumu realitātē (Ozols 1993: 234). Latviešu valodniecībā minētie darbi ir apjomīgākie pētījumi par vārdu secību sakārtojuma konstrukcijās, kas devuši ierosmi arī nedaudziem citiem (piemēram, Signes Gobiņas rakstam (2008)), tomēr tajos vārdu secība skatīta specifiskās konstrukcijās (apzīmētāju virknēs) un izdarītie secinājumi ir tuvi tiem, kas atrodami T. Porītes pētījumā. Pavisam nedaudz sakārtojumā saistītu vārdu secības analīzei pievērsusies arī B. Valkovska, piebilstot, ka saistīto funkcionāli līdztiesīgo komponentu savstarpējais novietojums ir brīvs (Valkovska 2016: 104). Valdniece pētījusi vienojuma pāra saikļa *ne tikai – bet [arī]* daļu un sakārtoto komponentu novietojumu slēgtās vārdkopās, ilustrējot, kā nepareiza novietojuma dēļ var zust saikne starp komponentiem, ko teksta autors vēlējies norādīt kā sintaktiski līdztiesīgus (Valkovska 2016: 105). Ciktāl šī darba autorei zināms, plašāk sakārtojumā saistīto komponentu secība latviešu valodniecībā nav pētīta.

Pasaules valodniecībā sakārtojuma sakaram un sakārtotu komponentu secības jautājumiem pievērsts samērā daudz uzmanības un vērojama liela izmantoto pieeju un metodikas daudzveidība. Pētījumos analizētas gan ļoti specifiskas, gan arī vispārīgas sakārtojuma konstrukcijas un to komponentu secība. Uzmanība pievērsta arī faktoriem, kas ietekmē sakārtotu komponentu secību, un mēģināts noteikt, kuri no tiem ir ietekmes ziņā spēcīgākie. Viens no pirmajiem pētījumiem par komponentu secību sakārtojuma konstrukcijās ir J. Malkīla 1959. gadā publicētais *Pētījums par neapvēršamiem binomināliem savienojumiem* (*Studies in irreversible binominals*), kurā autors sniedzis pirmo termina *binomināls savienojums* definīciju – “divu vienas vārdšķiras vārdu, kam ir vienāda sintaktiskā funkcija un kas parasti ir leksiski saistīti, secīgs savienojums” (Malkiel 1959: 113). Šī definīcija turpmākajos pētījumos attiecināta gan uz sakārtojuma konstrukcijām, kur vārdu secība ir apvēršama, gan arī uz tādām, kur vārdu secība ir fiksēta, un savienojums nostiprinājies valodā kā nemaināma vienība (t. i., leksikalizējies) (Lohmann 2013: 13). Pētījumā J. Malkīls pievērsies galvenokārt fiksētu sakārtojuma konstrukciju analīzei, taču uzmanība veltīta arī apvēršamām sakārtojuma konstrukcijām un savienojumiem, kur saistīti arī trīs un vairāk komponenti. Īpaši uzsverams, ka autors analizējis sakārtojuma konstrukcijas vairākās valodās, tostarp vācu, franču, spāņu un krievu, arī grieķu un poļu, un konstatējis tajās gan kopīgas, gan atšķirīgas iezīmes komponentu lineārajā secībā. Tā arī J. Malkīls sniedz savu redzējumu par to, kādi semantiski un formāli faktori noteic sakārtojumā saistīto komponentu secību. Plaši zināms un bieži citēts ir arī Viljama Kūpera (*William E. Cooper*) un Roberta Džona Rosa (*Robert John Ross*) pētījums (1975). Tajā analizēti binomināli savienojumi, kur komponentu secība dabiskā

runā ir fiksēta, t. i., nav apvēršama, taču konstatētie formālie un semantiskie faktori, kas ietekmē komponentu secību, pēc pētījuma autoru domām, būtu attiecināmi uz ne vien fiksētām, bet arī apvēršamām sakārtojuma konstrukcijām, turklāt ne tikai angļu, bet arī citās pasaules valodās (Cooper, Ross 1975: 63, 100). Apkopojosu materiālu par iepriekšējiem pētījumiem un to rezultātiem, kā arī savu skatījumu sniedz Kīts Alans (*Keith Allan*), kurš analizējis komponentu secību teikumā, īpašu uzmanību pievēršot sakārtojuma konstrukcijām, kurās saistīti divi lietvārdi. Viņš balstījies kognitīvās lingvistikas atziņās par valodas apstrādes automatiskajiem un kontrolētajiem mehānismiem cilvēka apziņā, kas noteic, ka automatiski apstrādātā informācija ir vieglāk pieejama un līdz ar to ātrāk realizēta teikumā (t. i., lineārajā secībā tā tiecas nostāties teikuma sākumā) (Allan 1987: 51). Autors izšķir septiņus galvenos faktorus jeb hierarhiskos principus, kas nosaka komponentu secību ne vien teikumā, bet arī vārdrindā (Allan 1987: 73–74). Jaunākos pētījumos, kas arī balstīti kognitīvās lingvistikas atziņās, taču kuru pamatā ir valodas korpusa datu analīze, aplūkoti ne tikai divu lietvārdu savienojumi (piemēram, A. Lomaņa doktora disertācija (2013)), bet arī citu vārdšķiru vārdu savienojumi (S. Benoras un R. Levi pētījums (2006)). Gan minētajos, gan arī citos pētījumos iegūtie rezultāti un secinājumi par to, kādi faktori ietekmē komponentu lineāro izvietojumu un kurš no tiem ir izšķirīgais, ir ļoti līdzīgi, lielākās atšķirības vērojamas tajā, kā autori izvēlējušies šos faktorus klasificēt.

Pasaules valodnieku darbos gūto atziņu un secinājumu analīze ļauj uzskatīt, ka konstatētie faktori būtu attiecināmi arī uz latviešu valodu. Pirmkārt, tādēļ, ka atsevišķu pasaules valodnieku pētījumos minēto faktoru ietekmi uz komponentu secību latviešu valodā konstatējuši arī T. Porīte un A. Ozols, un, otrkārt, šie faktori ir saistīti ar indivīda pasaules uztveres un izziņas īpatnībām un ir semantiski vispārināti. Turklāt, pēc šī darba autores domām, nebūtu pamatojuma uzskatīt, ka divu rietumu pasaules sabiedrību (t. i., angļiski un latviski runājošās) pasaules uztvere un izziņas īpatnības ir fundamentāli atšķirīgas. Šajā darbā, izmantojot cittaute valodnieku veikto pētījumu rezultātus un tajos gūtās atziņas, tomēr balstoties galvenokārt A. Lomaņa veidotajā faktoru klasifikācijā, apkopoti un grupēti galvenie faktori, kas nosaka sakārtotu komponentu secību latviešu valodā. Faktori dalīti vairākās grupās un apakšgrupās atkarībā no tā, ar kādu valodas līmeni to ietekme ir saistāma. Tādējādi šķirti šādi faktori, kas nosaka sakārtotu komponentu secību:

- 1) semantiskie faktori:
 - a) kognitīvi emocionālie aspekti,
 - b) hierarhiskās attieksmes,
 - c) realitātes noteiktais secīgums;
- 2) funkcionāli pragmatiskie faktori:
 - a) informācijas statuss un uzsvars,

- b) referenta statuss un sasaiste;
- 3) formālie faktori:
 - a) komponentu garums,
 - b) komponentu sintaktiskā struktūra.

Minētie faktori nav vienīgie, tomēr būtiskākie, kas ietekmē sakārtotu komponentu secību. Šajā darbā pētījuma ierobežotā apjoma, kā arī pētītā valodas materiāla īpatnību dēļ nav analizēti tādi formālie faktori, kas saistīti ar komponentu fonētiskajām pazīmēm (piemēram, patskaņu kvalitāti un novietojumu vai līdzskaņu kvalitāti, skaitu un novietojumu) un prosodiju, kā arī ritmu un uzsvāru. Šiem faktoriem būtu veltāma īpaša uzmanība un latviešu valodā tie vēl pētāmi.

4.1. Semantiskie faktori

Semantika ir viss valodas vienības izteiktais saturs jeb nozīme (Skujīņa 2007: 348), un semantiskie faktori, kas ietekmē sakārtotu komponentu secību, ir cieši saistīti ar šo komponentu pausto saturu, kas ir tikpat daudzveidīgs, cik daudzveidīga ir pasaule un tajā pastāvošās parādības un procesi. Tātad analizēt semantiskos faktoros, kas nosaka komponentu secību, nedalot tos vairākās grupās atkarībā no komponentu nozīmes, būtu ne vien neproduktīvi, bet pat neiespējami.

Aplūkotajā literatūrā semantisko faktoru klasifikācija ir daudzveidīga. Piemēram, V. Kūpers un Dž. Ross (1975) izšķir vairākas semantiskās grupas, koncentrējot tās ap vienu galveno jēdzienu, kas raksturo pirmo no sakārtotajiem saistītajiem komponentiem. Tā semantiskajā grupā, kas iekļauj tādas vārdrindas kā *vīrs un sieva, vīrietis un sievietē, kungs un kundze*, galvenais jēdziens ir *vīrietis*, savukārt vārdrindas *plusi un mīnusi, visu vai neko, vairāk vai mazāk, pieņemt vai noraidīt* apkopotas grupā, ko raksturo jēdziens *pozitīvs*. Šādi noteiktas deviņpadsmit semantiskās grupas, kuras apvienojot, autori izvirza vienu – *Es vispirms* (angl. *Me first*) – principu, kas paredz, ka pirmais komponents vārdrindā raksturo prototipisko runātāju, kas ir, piemēram, *te, tagad, pieaudzis, vīrietis, pozitīvs, patriotisks, draudzīgs, dzīvs* utt. (Cooper, Ross 1975: 65–67). Lai arī princips *Es vispirms* apvieno lielu daļu semantisko ierobežojumu, tas neizskaidro visas sakārtotu komponentu secības īpatnības, jo, kā norādījuši vairāki pētnieki, nav pamata uzskatīt, ka, piemēram, vārdrindā *rīts un vakars* secību nosaka tas, ka prototipiskajam runātājam tuvāks būtu *rīts*, nevis *vakars*. Tā arī ar principu *Es vispirms* nav nepārprotami pamatojama komponentu secība sakārtojuma konstrukcijās, kur to noteic hierarhiskās attiecības, jo V. Kūpera un Dž. Rosa postulētais prototipiskais runātājs drīzāk atbilst statusa ziņā zemākajai no nosauktajām reālījām. Piemēram, konstrukcijā *ārsts un pacients* prototipiskais runātājs drīzāk būs *pacients*, nevis *ārsts* (Benor, Levy 2006: 240;

Lohmann 2013: 40). Jāpiebilst – V. Kūpers un Dž. Ross ir norādījuši, ka princips *Es vispirms* nespēj izskaidrot visas sakārtotu komponentu secības īpatnības, tostarp iespējamo semantisko universāliju – hronoloģisko secību (realitātes noteikto secīgumu), kas noteic, ka, sakārtojumā saistoties diviem darbības vārdiem, pirmais apzīmē hronoloģiski agrāk notikušu darbību (Cooper, Ross 1975: 102).

Šāds atzinums ļauj pamatoti un skaidri šķirt vienu no semantiskajiem faktoriem – realitātes noteikto secīgumu. Realitātes noteiktais secīgums (angl. *iconicity, iconic/scalar sequencing, arī universal sequencing conventions*) vairāku autoru pētījumos izvirzīts kā viens no ietekmīgākajiem faktoriem. Tas paredz, ka vārdrindā komponenti, kas nosauc kādu darbību, procesu vai parādību, kas ārpusvalodas vidē pastāv noteiktā laika, cēloņa–seku vai loģiskā secībā, atspoguļos šo secību arī valodā (skat., piemēram, J. Malkīla (1959), K. Alana (1987), S. Benoras un R. Levi (2006), A. Lomaņa (2013) pētījumus). Lai gan V. Kūpers un Dž. Ross šo semantisko faktoru attiecina tikai uz darbības vārdiem, ir pamats uzskatīt, ka tas attiecināms arī uz citu vārdšķiru vārdiem, kas saistīti sakārtojumā, piemēram, lietvārdiem, īpaši tādiem, kas atvasināti no darbības vārdiem (piemēram, teikumā *Lai apturētu smilts pārvietošanos, tika veikta smiltāju nostiprināšana un apmežošana*), apstākļa vārdiem (piemēram, *turp un atpakaļ*) (Benor, Levy 2006: 240; Lohmann 2013: 32).

Ar realitātes noteikto secīgumu, lai arī tas neapšaubāmi atzīts par vienu no ietekmīgākajiem faktoriem, nav iespējams skaidrot komponentu secības īpatnības gadījumos, kad to nosauktās parādības realitātē pastāv neatkarīgi viena no otras un tādēļ nav obligāti saistāmas ar kādu noteiktu hronoloģisku secību. Tas nosaka nepieciešamību šķirt papildu semantiskus faktoros, ar kuriem būtu iespējams skaidrot vārdu secību gadījumos, kad komponentu nosauktie procesi vai parādības nav pakļautas realitātes noteiktajam secīgumam. Tādējādi, lai arī šie faktori definēti atšķirīgi, vairumā pētījumu atsevišķi analizētas tādas sakārtojuma konstrukcijas, kur komponenti nosauc parādības un procesus, kas saistāmi ar cilvēka veidoto sabiedrības un kultūras hierarhisko struktūru, un tādas konstrukcijas, kur komponentu nosauktās parādības vai procesi saistāmi ar indivīda pasaules uztveres, izziņas un emocionālajām īpatnībām (Malkiel 1959: 145–148; Benor, Levy 2006: 236; Lohmann 2013: 28). Citiem vārdiem sakot, komponentu secību vārdrindā nosaka gan attieksmes, kas pastāv starp cilvēka veidoto sociālo, kultūras un citu hierarhisko sistēmu elementiem, gan kognitīvi emocionāli aspekti.

Sekojoš vairāku valodnieku pētījumiem, šajā darbā šķirti trīs semantiskie faktori, kas ietekmē un nosaka komponentu secību vārdrindā: 1) ar pasaules uztveri saistīti kognitīvi emocionālie aspekti; 2) hierarhiskās attieksmes, kas pastāv starp komponentu nosauktajām parādībām vai procesiem; 3) realitātes noteiktais secīgums.

4.1.1. Kognitīvi emocionālie aspekti

Cilvēka pasaules uztveres, izziņas un domāšanas procesi, kā arī emocionālās īpatnības kā semantiski faktori, kas ietekmē komponentu secību sakārtojuma konstrukcijās, izvirzīti vairāku valodnieku pētījumos, turklāt nereti aplūkoti atsevišķi. Piemēram, K. Alans septiņu hierarhisko principu sistēmā izvirzījis tuvības (angl. *familiarity hierarchy*) un dominējošās iezīmes (angl. *dominant descriptor hierarchies*) faktoros. Tuvības faktors noteic, ka sakārtojuma konstrukcijā pirmo vietu ieņems komponents, kurš nosauc reāliju vai procesu, kas ir tuvāks personas kognitīvajam (izziņas) un emocionālajam laukam, tātad pazīstams (Allan 1987: 52). Turpretim dominējošās iezīmes faktoru valodnieks saista ar uztveri, un tas noteic, ka vārdnīdā pirmais būs komponents, kas nosauc nozīmīgāku, labāku un vēlamāku jēdzienu (Allan 1987: 69). Abi autora izvirzītie semantiskie faktori ir saistīti ar apkārtējās vides uztveri un tās parādību novērtējumu, tas vedina domāt, ka tie būtu aplūkojami kopā, kā tas darīts, piemēram, S. Benoras un R. Levi, arī A. Lomaņa pētījumos.

Tā S. Benora un R. Levi līdzās varas principam (angl. *power constraint*) un realitātes noteiktajam secīgumam kā semantiskus faktoros izvirzījuši formālu (angl. *formal markedness*) un uztverē balstītu (angl. *perception-based markedness*) marķējumu, kas pēc būtības atbilst J. Malkīla izvirzītajam sakārtotu komponentu secības principam. Tas noteic, ka spēcīgāka iezīme nostājas pirms mazāk spēcīgas (ar “spēcīgāka iezīme” te saprotama uztverei un izziņai vieglāk pieejama, t. i., personai psiholoģiski un emocionāli vieglāk uztverama, iezīme, nevis tāda, kas ieņem augstāku statusu sabiedrības veidotās sociāli hierarhiskās sistēmās) (Malkiel 1959: 147). Abus S. Benoras un R. Levi izvirzītos semantiskos faktoros raksturo opozīcija *nemarķēts–marķēts*, kas aizgūta no Prāgas lingvistikas skolas, precīzāk, Romana Jakobsona. R. Jakobsons to attiecinājis ne vien uz morfoloģiju, bet arī semantiku, raksturojot opozīciju *nemarķēts–marķēts* kā tādu, kur viens no opozīcijas locekļiem uzrāda kādas pazīmes piemītību un tādējādi ir marķēts, savukārt otrs nedz uzrāda, nedz neuzrāda konkrētās pazīmes piemītību un tātad ir nemarķēts (Benor, Levi 2006: 236). Piemērojot R. Jakobsona marķējuma izpratni sakārtojuma konstrukcijām, S. Benora un R. Levi ne vien izvirzījuši divus minētos faktoros, bet arī secinājuši, ka nemarķētais (vai mazāk marķētais) komponents sakārtojuma konstrukcijā ieņems pirmo vietu. Piemēram, vārdnīdā *vilkst un raut* komponentu secību nosaka formālais marķējums un par nemarķētu vai mazāk marķētu uzskatāms pirmais komponents, jo otrais apzīmē specifisku vilkšanas veidu, ko saskaņā ar *Latviešu literārās valodas vārdnīcu* (turpmāk tekstā LLVV) raksturo asa, spēcīga un īslaicīga kustība⁶. Autori par formālu sauc tādu marķējumu, ko iespējams noteikt pēc komponentu lingvistiskajām un semantiskajām pazīmēm.

⁶ Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/raut>.

Turpretim uztverē balstīts marķējums nosaka komponentu secību, piemēram, šādās vārdrindās – *fizisks un garīgs, neglīts un ļauns*. Šajos gadījumos starp komponentiem pastāvošās attiecības un to marķējumu noteic nevis lingvistiskas pazīmes, bet runātāja ārpusvalodiskās zināšanas un kognitīvi aspekti. Arī šeit sakārtojuma konstrukcijā pirmo vietu ieņem mazāk marķētā vienība, kas ir vieglāk uztverama un kognitīvi pieejama (Benor, Levy 2006: 237–238).

No iepriekš teiktā secināms, ka semantiskie faktori, ko S. Benora un R. Levi šķir, nosaka vienādu secību un to galvenā atšķirība ir tajā, kādā līmenī tiek noteikts marķētais un nemarkētais opozīcijas loceklis, un attiecīgi – tā pozīcija vārdrindā. Šī iemesla dēļ abu faktoru šķirums nav pilnībā pamatojams, jo vairāk tādēļ, ka autori kā vienu no uztverē balstīta marķējuma aspektiem izvirza komponenta nosauktās reālijas/procesa centralitāti, kas tieši sasaucas kā ar atsevišķi aplūkoto formālo marķējumu, tā K. Alana izvirzītajiem tuvības un dominējošās iezīmes faktoriem, kā arī ar prototipu teoriju semantikā. Prototipu teorijas pamatā ir uzskats, ka vienas semantiskās kategorijas locekļi nav vienlīdzīgi, bet uzskatāmi par labākiem vai sliktākiem kategorijas pārstāvjiem, turklāt labākie jeb prototipiskie kategorijas locekļi ir centrāli un cilvēka apziņā vieglāk pieejami, vieglāk izgūstami un izmantojami saziņā, savukārt pārējie ieņem vietu perifērijā (Malmkjær 2002: 77; Croft, Cruse 2004: 77).

Prototipiskumu kā vienu no jēdzieniskās pieejamības (angl. *conceptual accessibility*) principiem izvirza A. Lomanis, līdzās tam nosaucot vairākus citus ar personas uztveri saistītus principus, kas nosaka sakārtotu komponentu secību un kuru ietekme analizēta ne vien jau minēto, bet arī citu autoru pētījumos. A. Lomaņa šķirtā jēdzieniskā pieejamība ir viens no trim semantiskajiem faktoriem, kas noteic komponentu secību sakārtojuma konstrukcijā. Šis faktors apvieno vairākus principus, kas visi paredz vienu komponentu secību, t. i., vārdrindā pirmo vietu ieņems komponents, kas nosauc psiholoģiski vieglāk pieejamu (t. i., kognitīvi nemarkētu) jēdzienu. Autora šķirtie principi postulēti kā antonīmu pāri un raksturo realitātes dažādas dimensijas, kā arī to uztveres un pieejamības pakāpi (Lohmann 2013: 35). Piemēram, pretstatot telpas dimensijas *vertikāls–horizontāls*, vairākos pētījumos konstatēts, ka vārdrindā pirmo vietu ieņems komponents, kas saistīts ar cilvēkam vieglāk uztveramo vertikālo dimensiju, piemēram, *augstums un platums, garš un tievs* (Cooper, Ross 1975: 85–87; Allan 1987: 69; Benor, Levy 2006: 238; Lohmann 2013: 35).

Šajā darbā, apkopojot vairāku autoru pētījumus un to rosinātās atziņas un secinājumus, izvirzīts viens semantisks – kognitīvi emocionālais – faktors. Tas apvieno principus, kas saistīti gan ar indivīda emocionālo (egocentrisko), gan racionālo (emocionāli neitrālo) pasaules uztveri. Daļa izvirzīto principu ir saistīti ar fiziskās pasaules dimensijām un to uztveri, turpretim citi var būt sociāli un kulturāli noteikti. Piemēram, princips *pozitīvs–negatīvs* noteic, ka

sakārtojuma konstrukcijā pirmo vietu ieņems komponents, kas nosauc sabiedrībā kopumā pozitīvi vērtētu procesu vai parādību. Tādējādi, lai arī šāda secība uzskatāma par valodas universāliju, to, kas tiek uzskatīts par pozitīvu vai negatīvu, noteic sociāli un kulturāli aspekti (Benor, Levy 2006: 238).

Šajā pētījumā analizēti šādi kognitīvi emocionālie principi un principu grupas, kas noteic komponentu secību sakārtojuma konstrukcijā:

- 1) *tuvs/nozīmīgs–attālināts/nenožīmīgs*;
- 2) *dzīvs–nedzīvs*,
stāvoklis–darbība;
- 3) *konkrēts–abstrakts*,
vispārināts–specifisks,
objektīvs–subjektīvs;
- 4) *pozitīvs–negatīvs*;
- 5) *tuvs–tāls*,
vertikāls–horizontāls,
augšā–apakšā,
labais–kreisais,
priekšā–aizmugurē,
iekšā–ārā;
- 6) *redze–dzirde–tauste–smarža–garša*.

Lai gan nosauktie principi vairumā gadījumu izteikti kā opozīcijas jeb antonīmisku jēdzienu pāri, tie uztverami kā vienas skalas pretējās vērtības. Vienlaikus to izkārtojums visos gadījumos parāda to, kāda komponentu secība ir paredzama sakārtojuma konstrukcijā, ja saistītie vārdi apzīmē vai ir ciešāk saistīti ar kādu no nosauktajām vērtībām. Turklāt nosaukto principu kopīgā pazīme ir tā, ka tie paredz vienādu komponentu secību vārdrindā – komponents, kas nosauc emocionāli tuvāku un pazīstamāku, kā arī izziņai un uztverei pieejamāku parādību vai procesu, sakārtojuma konstrukcijā nostāsies pirms tā vārda, kas apzīmē kognitīvi un emocionāli grūtāk uztveramu un pieejamu parādību vai procesu.

Pirmais no principiem *tuvs/nozīmīgs–attālināts/nenožīmīgs* saistāms ar cilvēka emocionālo pasaules uztveri un paredz, ka komponents, kas nosauc runātājam pazīstamāku un nožīmīgāku reāliju, vārdrindā ieņems pirmo vietu. Piemēram:

(1.1.1) *Paveiksim šo darbiņu, lai **mammai** un **tētīm** būtu prieks!*

(1.1.2) *Lai saglabātu mūsu kulināro mantojumu – unikālās receptes, kuras **omītes** un **opīši** arvien patur prātā, nevis pieraksta receptu kladēs – mēs kopā ar partneriem turpinājām [..].*

(1.1.3) *Parasti, ja pacientam vaicāju, vai **vecākiem** un **vecvecākiem** ir bijis kas līdzīgs, [..].*

Visos piemēros vārdrindas pirmais komponents nosauc personu, kura ir centrāla un nozīmīgāka bērna uztverē, tuvāka tā pasaules izziņas laukam. Šādos gadījumos kognitīvi emocionālais semantiskais faktors atceļ hierarhisko attieksmju noteikto secību, kas paredz, ka sakārtojuma konstrukcijas pirmajā pozīcijā jānostājas sociālā statusa ziņā pārākam elementam – šajos piemēros vīrietim vai vecākam sabiedrības/ģimenes loceklim (par to plašāk 4.1.2. apakšnodaļā). Šādu hierarhisko attieksmju noteiktu secību atceļ sakārtojumā saistīto vārdu semantika, kas pauž emocionālu papildinformāciju. Piemēram, (1.1.1) piemērā vārds *mamma*, salīdzinot ar semantiski neitrālo *māte*, pauž papildu informāciju un norāda uz emocionāli ciešāku saikni ar runātāju vai šajā gadījumā – adresātu⁷. Principa *tuvs–attālināts* noteikta sakārtotu komponentu secība realizēta arī šajos teikumos:

(1.1.4) *[..] viņš rosījās pa māju un gādāja par to, lai **Sofija (sieva)** un **māte** justos omulīgi.*

(1.1.5) *Turies no Māra pa gabalu, viņš ir meitu ģēģeris, viņam ir **sieva** un **bērns!***

(1.1.6) *Man ir **vīrs**, divi **bērni** un **darbs**.*

(1.1.4) piemērā, mainoties personas sociālajam statusam, mainās arī tās emocionālās izziņas un uztveres lauks un par nozīmīgāku tiek izvirzīts laulātais draugs, nevis māte. Turklāt abu komponentu semantika norāda uz atšķirīgu emocionālo vērtējumu, jo pirmais komponents ir personvārds, kas liecina ne vien par pazīstamību, bet arī tuvību, savukārt otrais komponents ir semantiski neitrāls. (1.1.5) un (1.1.6) piemēros sakārtojumā saistīto komponentu secība – *sieva un bērns* un *vīrs, bērni un darbs* – atbilst divu semantisko faktoru noteiktajai. To var uztvert kā kognitīvi emocionālā faktora noteiktu, jo pirmajā pozīcijā atrodas komponents, kas nosauc runātājam vai adresātam emocionāli tuvāku personu – dzīvesbiedru. No otras puses – komponentu secība minētajos piemēros atbilst hierarhisko attieksmju noteiktajai, un komponents, kas nosauc vecāku personu, vārdrindā ir minēts vispirms. Papildu uzmanība pievēršama (1.1.6) piemēram un īpaši tā pēdējam komponentam, kas iepretim pirmo divu apvienojumam veido pretstatu – ģimene un darbs –, kur par nozīmīgāku un emocionāli tuvāku

⁷ Adresāts ir runas situācijas dalībnieks, kuram domāta adresanta izteiktā informācija, resp., klausītājs vai lasītājs (Skujiņa 2007: 16).

runātājam izvirzīta ģimene. Interesantus datus sniedz *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus* – meklējot sakārtojuma konstrukcijas *ģimene un darbs* un *darbs un ģimene*, rezultāti rāda šim principam neatbilstošas secības biežāku lietojumu⁸. Šādas emocionālajai uztverei intuitīvi neatbilstošas secības lietojums skaidrojams ar kontekstu, kādā sakārtojuma konstrukcija lietota. Tā *darbs un ģimene* visbiežāk šādā secībā lietota, runājot par nodarbinātību, darba attiecībām, piemēram:

(1.1.7) *Rezolūcija aicina izstrādāt arī direktīvu par **darba un ģimenes dzīves** apvienošanu, ja ģimenē ir aprūpējami ģimenes locekļi (bērni, vecāki cilvēki un invalīdi).*

(1.1.8) *Visam avīzes redakcijas kolektīvam vēlū stipru veselību, izturību un veiksmi **darbā un ģimenē**.*

Savukārt, ja specifiska konteksta nav, komponents, kas nosauc ar darbu saistītu procesu, novietots beigās, kā to parāda analizētais valodas materiāls:

(1.1.9) *Te **dzīvo un strādā** ļoti darbīgi cilvēki.*

(1.1.10) *Saņemties uz solokonzertu nav tik vienkārši, ņemot vērā **dzīves un darba** ritmu.*

Šajos piemēros komponentu secību vārdrindā iespējams pamatot ar realitātes noteikto secīgumu, kas paredz, ka komponenti lineāri tiek sarindoti atbilstoši to nosaukto procesu hronoloģiskajai secībai realitātē, tomēr to secība vienlaikus atbilst arī kognitīvi emocionālā faktora noteiktajai, izvirzot dzīvošanu (kas kopumā apzīmē personas stāvokli) kā nozīmīgāku. Tādējādi šie piemēri netieši pamato arī komponentu secību (1.1.6) piemērā, kur vārdrindas sākumā novietoti komponenti, kas nosauc ģimenes locekļus.

Principa *tuvs/nozīmīgs–attālināts/nenoīmīgs* noteikta komponentu secība tāpat konstatējama gadījumos, kad saistītie vārdi nosauc reālijas, kas ar runātāju vai adresātu ir ciešāk vai mazāk cieši emocionāli saistītas. Sakārtojuma konstrukcijā tās sarindojas, nozīmīgākajai un tuvākajai nostājoties sākumā, un pārējām – atbilstoši to tuvības pakāpei, piemēram:

(1.1.11) *[..] daudzviet tika svinēti Baltā galdauta svētki, kas tiek iedibināti kā jauna tradīcija, lai pie kopēja galda sanāktu **tuvinieki, draugi, kaimiņi** un nosvinētu savas valsts esamību [..].*

⁸ Sakārtojuma konstrukcija *ģimene un darbs* korpusā sastopama deviņas reizes, turpretim *darbs un ģimene* – 39 reizes.

(1.1.12) *Savukārt viskarstākais darba periods gadā ir Ziemassvētku laiks, kad visi sūta apsveikumus **radiem un draugiem**.*

Tā arī šis kognitīvi emocionālais princips noteic, ka sakārtojuma konstrukcijās pirmo pozīciju ieņems komponents, kas nosauc ne tikai runātājam tuvāku un nozīmīgāku reāliju, bet arī apzīmē pašu runātāju:

(1.1.13) *Bankas iekšpusē darbošos **es un Imants**.*

(1.1.14) *Beidzās ar to, ka publika **mani un Artmani** pieprasīja arī nākamā dienā.*

(1.1.15) *Man stingri aizrādīja, ka starp **mums un viņiem** pastāv nepārvarama ideoloģiska plaisa.*

Minētajos piemēros kognitīvi emocionālā principa noteiktā komponentu secība daļēji sasaucas ar to, ko nosaka hierarhiskās attieksmes, kas saistītas ar pasaules evolucionāro redzējumu un centrā novieto cilvēku, tomēr atšķirība ir tajā, ka centrāls un nozīmīgāks ir nevis cilvēks kā tāds, bet indivīds, personība.

Ar šo hierarhisko attieksmju aspektu (pasaules evolucionāro redzējumu) sasaucas kognitīvi emocionālais princips *dzīvs–nedzīvs*, kas noteic, ka sakārtojuma konstrukcijas sākumā nostāsies komponents, kas nosauc dzīvu būtni. No vienas puses, šādu komponentu secību nosaka statusu atšķirība evolucionārajā pasaules redzējumā. No otras puses, cilvēks pasauli uztver un informāciju apstrādā egocentriski, īpašu uzmanību pievēršot būtiskām, sev pašam raksturīgām pazīmēm. Dzīvums ir viena no tām, un, kā liecina psiholingvistiskie pētījumi, tā ir personas uztverei pieejamāka pazīme, tādējādi komponenti, kas apzīmē dzīvas būtnes, visbiežāk būs teikuma sākumā (Bock 1982: 15). Šo atzinumu iespējams attiecināt arī uz sakārtojuma konstrukcijām, jo, kā rāda analizētais materiāls, komponenti, kas nosauc dzīvu būtni, vārdrindā nostājas pirms komponentiem, kas apzīmē nedzīvu būtni. Piemēram:

(1.1.16) *Nauris nostājās pie avīžu kioska un uzmanīgi vēroja **cilvēkus un autobusus**.*

(1.1.17) *Kā ik rītu, viņš aplaida skatienu pāri Cilpai, cik nu saaugušie **koki un akmeņi** ļāva ieraudzīt.*

(1.1.18) *Zemesmāte, **tārpu, sakņu un klusuma māte**.*

(1.1.19) *[..] tiesībsardzības iestādēm bieži trūkst **cilvēkresursu, tehnoloģisku iespēju un zināšanu**.*

Visos minētajos piemēros pirmais komponents nosauc dzīvu vai par dzīvu uzskatāmu būtni vai organismu. (1.1.16) piemērā principa *dzīvs–nedzīvs* noteiktā komponentu secība ir visuzskatāmākā, turpretim pārējie piemēri ir specifiskāki. (1.1.17) un (1.1.18) piemērā pirmos komponentus vārdrindā – *koki un tārpi, saknes* – grūti pielīdzināt cilvēkam, tomēr to būtiskā

pažīme ir dzīvums, kas arī noteic šādu secību. Turklāt (1.1.18) piemērs uzskatāmi parāda, ka dzīvums kā pažīme var piemist lielākā vai mazākā mērā. (1.1.19) piemērā pirmais komponents nosauc nevis dzīvu būtni, bet gan personu kopumu, ko raksturo dzīvums, tam seko komponents, kas apzīmē nedzīvu elementu kopumu (*tehnoloģiskās iespējas*), un visbeidzot arī abstraktu vienību (*zināšanas*). Turklāt (1.1.19) piemērā komponentu secību sakārtojuma konstrukcijā nosaka ne tikai šis, bet arī princips *konkrēts–abstrakts*.

Principu *dzīvs–nedzīvs* ir iespējams skatīt detalizēti, analizējot tādas sakārtojuma konstrukcijas, kur komponenti nosauc dažādus darbības veidus – stāvokli un aktīvu darbību. Šādas vārdrindas savā pētījumā aplūkojuši S. Benora un R. Levi, līdztekus citiem semantiskajiem faktoriem izvirzīdami atvērtas konstrukcijas (angl. *set-open construction*) principu. Analizējot sakārtojumā saistītus darbības vārdus, pētnieki konstatējuši, ka komponents, kas nosauc stāvokli, ko iespējams saistīt ar vairākām relatīvi aktīvām darbībām, nostāsies vārdrindas sākumā (Benor, Levy 2006: 240–241). Šādas sakārtojuma konstrukcijas nereti sastopamas arī latviešu valodā, piemēram:

(1.1.20) a. *Tā nav tāda vieta, kur tikai kāds sēž un lasa grāmatu.*

b. *Daniela sēdēja mašīnā un vēl arvien lūrēja mobilajā.*

(1.1.21) a. *Garāžas durvīs stāvēja mazmeita, pavisam bāla, un teica, lai nenāk tuvumā.*

b. *Stāv, ausis atglaudis, un skatās, it kā jautādams: – Gribi vēl vai nu būs miers?*

(1.1.22) a. *Vienkārši guļ un skatās debesīs.*

b. *Viņa gulēja gultā un skaļi smējās.*

Kā rāda piemēri, komponenti vispirms nosauc stāvokli un tad vairāk vai mazāk aktīvu darbību, tas ir saskaņā ar principu *stāvoklis–darbība*, turklāt viens stāvoklis var būt saistīts ar dažādām darbībām. Principa *stāvoklis–darbība* noteikta secība vērojama arī šajos teikumos:

(1.1.23) *Tēvs bija šokā un nerunāja ar mani visu vakaru.*

(1.1.24) *Viņš ir šoferis un brauc lieliski.*

Piemēros (1.1.23) un (1.1.24) pirmais komponents nosauc personas stāvokli, taču tā semantika ierobežo otrā komponenta izvēli. Citiem vārdiem sakot, komponenti ir savstarpēji daudz ciešāk semantiski saistīti nekā (1.1.20) – (1.1.22) piemēros minētie. Tomēr neatkarīgi no saistījuma ciešuma komponentu secība vārdrindā atbilst principam *stāvoklis–darbība*, un otro komponentu ir iespējams mainīt. (1.1.23) piemērā, līdzās principa *stāvoklis–darbība* noteiktai secībai, konstatējama arī cēloņa–seku attieksmju noteikta secība. Visos minētajos piemēros vārdrindās komponentu secība saistāma arī ar to nosauktā stāvokļa vai aktīvas darbības

pastāvību un ierobežojumu laikā. Pamatoti var pieņemt, ka vieglāk uztverams ir statisks objekta stāvoklis, savukārt aktīva darbība, kas ir laikā relatīvi ierobežota, ir grūtāk uztverama.

Kognitīvi emocionālais princips *konkrēts–abstrakts* paredz, ka sakārtojuma konstrukcijā komponents, kas nosauc fiziskas, ar maņām uztveramas parādības vai procesus, nostāsies pirms tāda, kas nosauc garīgas, abstraktas parādības vai procesus. Šāda secība saistīta ar indivīda pasaules uztveri, un, kā rāda vairāki pētījumi kognitīvajā lingvistikā un psiholingvistikā, izziņai un uztverei tuvākas, pieejamākas un valodas apstrādes procesā vieglāk izgūstamas no apziņas ir konkrētas, fiziskas parādības un procesi, līdz ar to tās teikumā (tostarp sakārtojuma konstrukcijā) ieņem sākuma pozīciju (Bock 1982: 17; Lohmann 2013: 37). To ilustrē piemēri:

- (1.1.25) a. *Gan apmeklējamie **objekti**, gan **iespaidi** bija dažādi.*
b. *Mācies atslābināt **muskuļus** un **prātu**, tam būs liela nozīme gan dzemdībās, gan arī vēlāk.*

(1.1.26) – *Ko vēl jūs **redzējāt** un **pie dzīvot** Grieķijā?*

Šajos piemēros sakārtojumā saistītie lietvārdi (1.1.25) un darbības vārdi (1.1.26) nosauc dažādi uztveramas parādības un procesus. Pirmais komponents nosauc parādību vai procesu, kas uztverams fiziski (*objekts, muskuļi, redzēt*), turpretim otrs – abstraktu, ne fiziski uztveramu vai piedzīvotamu parādību vai procesu. Šāda secība vērojama arī šajos teikumos:

- (1.1.27) a. *Viņš sen vairs nejutās formā – ne **fiziski**, ne **garīgi**.*
b. *Florence runāja **maz** un **izvairīgi**, visbiežāk cieta klusu.*

(1.1.28) a. *Viņš ir **jauns**, **izskatīgs**, **gudrs** vīrietis.*

- b. ***Platas**, **siltas**, **maigas** acis, kas izstaro mīlestību.*

Pirmie vārdrindā ir tādi apstākļa vārdi (1.1.27) un īpašības vārdi (1.1.28), kas nosauc ar maņām konstatējamu parādības vai procesa īpašību. Tā *fiziski* un *maz*, kā arī *jauns*, *izskatīgs* un *platas* šajos piemēros nosauc raksturoto darbību vai objektu fiziskās, konkrētās pazīmes, savukārt otrs komponents (*garīgi, izvairīgi, gudrs, siltas, maigas*) nosauc to garīgās pazīmes un izsaka indivīda vērtējumu par aprakstītajiem procesiem vai parādībām.

Principa *konkrēts–abstrakts* paredzētā secība noteiktā kontekstā var tikt pārkāpta, piemēram:

(1.1.29) *Hitlers rīkojas, turot rokās pātagu, pārējie – ar baltiem cimdiem rokās, bet viņu **mērķis** un **metodes** ir līdzīgi.*

(1.1.30) *Turpini negatīvi **domāt** un negatīvi **runāt**.*

Minētajos piemēros sakārtoto komponentu secību nosaka cēloņa–seku attiecības, kas pastāv starp komponentu nosauktajām parādībām realitātē un kas tādējādi tos atšķir no iepriekš aplūkotajiem (1.1.25) – (1.1.28) piemēriem. Pastāvot šādām attiecībām, arī noteiktam secīgumam laikā, principa *konkrēts–abstrakts* noteikto secību var neievērot, jo gan runātājam, gan klausītājam tā ir grūtāk uztverama, jo ir pretēja tam, kā notikumi tiek uztverti realitātē (Fenk-Ozclon 1989: 535).

Kā minēts iepriekš, kognitīvi emocionālie principi uzlūkojami ne kā opozīcija, bet kā skalas pretējās vērtības. Tādējādi komponentu secību noteic to nosauktās parādības vai procesa atrašanās vieta uz šīs skalas – to konkrētuma vai abstrakcijas pakāpe. Tātad par šī principa noteiktu secību iespējams runāt arī šādās sakārtojuma konstrukcijās:

(1.1.31) *Tajā brīdī it kā dzirksteles pārlēca pāri aizai, kas šķīra mūsu **sirdis**, mūsu **dvēseles**.*

(1.1.32) *Es ļaujos **atmiņām** un **iztēlei**.*

Šajos piemēros visi sakārtojumā saistītie komponenti nosauc abstraktas parādības, taču nosauktās reālijas savstarpēji atšķiras pēc to abstrakcijas pakāpes un pirmais komponents nosauc konkrētāku un fiziskajai pasaulei tuvāku reāliju. Tā (1.1.31) piemērā *dvēsele* nostājas vārdrindas otrajā pozīcijā, jo šī vārda semantika, saskaņā ar LLVV, ir ciešāk saistīta ar cilvēka garīgo pasauli, savukārt vārda *sirds* skaidrojumā tikai otrajā nozīmē minēts ‘psihes, rakstura, personības emocionālo, morālo īpašību kopums’⁹. Savukārt (1.1.32) piemērā ar fizisko pasauli ir saistīts tikai viens no komponentiem (*atmiņas*), apzīmējot ‘cilvēka apziņā saglabātus konkrētus pagātnes priekšstatus, iespaidus, pārdzīvojumus u. tml.’¹⁰. Turpretim *iztēle* ir nekad nenotikušu notikumu un parādību kopums, kas pastāv tikai cilvēka apziņā un tādējādi uzskatāms par abstraktāku komponentu nekā *atmiņas*. Tas noteic šī komponenta novietojumu sakārtojuma konstrukcijas beigās.

Līdzīgi komponenti sarindoti arī tādās konstrukcijās, kur tie nosauc konkrētas, fiziskas parādības, arī procesus vai to pazīmes – pirmais ir komponents, kas nosauc konkrētāku reāliju, piemēram:

(1.1.33) a. *Baumanis pārsteidza ar lielisku cīņu, braucot gan **ātri**, gan pietiekami **agresīvi**, lai varētu apdzīt konkurentus.*

b. ***Lēnām** un **cienīgi** viņš kāpa pa trapu uz kuģa.*

⁹ Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/sirds>.

¹⁰ Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/atmi%C5%86a>.

(1.1.34) *Dažās trasēs sniegs ir saglabājies, bet tā daudzums un kvalitāte ir nepietiekama, lai varētu sekmīgi slēpot.*

Minētajos piemēros abi vārdrindu komponenti nosauc konkrētu reāliju vai procesa pazīmi, tomēr otrais komponents atšķiras ar to, ka tā nosauktā pazīme vai parādība ir grūtāk uztverama un saistīta ar noteiktu vērtējumu, īpaši (1.1.33) piemēros, kur visi sakārtojumā saistītie komponenti raksturo darbības veidu. Šajos piemēros *ātri* un *lēni* ir salīdzinoši objektīvs darbības raksturojums, savukārt *agresīvi* un *cienīgi* saistīti ar runātāja vērtējumu. Saskaņā ar kognitīvās lingvistikas atziņām, pēdējie divi tādējādi ir grūtāk pieejami jēdzieni, jo ne tikai fiziski raksturo konkrēto darbību, bet arī izteic vērtējumu. Tomēr nebūtu pamatoti šīs iezīmes uztvert kā abstraktas, jo tās ir konstatējamas realitātē. Tā arī (1.1.34) piemērā gan *daudzums*, gan *kvalitāte* ir fiziski konstatējamas parādības, taču otrā ietver arī noteiktu atbilsmi normām, ir saistīta ar vērtējumu un grūtāk uztverama. Šāds secīgums vērojams arī šajos teikumos:

(1.1.35) *Nākamajā kadrā bija redzama pirts, kur vecas, plikpaurainas, bezzobainas sievietes laistījās pa skārda bļodām.*

(1.1.36) *Bezgalīgs pelēku, netīru, smalku smilšu klaidis.*

Piemēros pirmais komponents vārdrindā (*vecas* un *pelēku*) nosauc viegli konstatējamu un uztveramu objekta pazīmi, otrais komponents (*plikpaurainas* un *netīru*) nosauc pazīmi, kas konstatējama, pievēršot objektam pastiprinātu vērību, savukārt pēdējais komponents (*bezzobainas* un *smalku*) – tādu, kas nav tūlītēji konstatējama, bet atklājama vien tad, ja raksturotais objekts tiek pētīts vērīgāk un ilgstoši.

Konkrētas vai abstraktas reālijas var būt vispārinātas vai specifiskas. Kognitīvi emocionālais princips *vispārināts–specifisks* saistāms ar S. Benoras un R. Levi izvirzīto formālā marķējuma faktoru un reālijas/procesa centralitātes principu, kā arī A. Lomaņa prototipiskuma principu. Šis princips paredz, ka sakārtojuma konstrukcijas pirmajā pozīcijā nostāsies tāds komponents, kas nosauc semantiskas kategorijas prototipisko locekli vai tā nozīme ir vispārīgāka. Piemēram:

(1.1.37) *Komisija veicina finanšu un kapitāla tirgus stabilitāti, konkurētspēju un attīstību [..].*

(1.1.38) *[..] ikviens atļaujas smieties un nīrgāties kā vien tīk.*

Šajos piemēros sekots principam *vispārināts–specifisks* un vārdrindas pirmā komponenta nozīme ir vispārīgāka, savukārt otrā komponenta nozīme ir specifiskāka. Saskaņā ar LLVV, vārds *finanses* ('naudas līdzekļu kopums') ir vispārīgāks un ietver arī vārda *kapitāls* ('naudas līdzekļi, kas atrodas apgrozībā') nozīmi. (1.1.38) piemērā vārds *nīrgāties* norāda uz smiešanās

veidu – ļaunu izsmiešanu. Par principa *vispārināts–specifisks* noteiktu komponentu secību iespējams runāt arī šādās konstrukcijās:

(1.1.39) *Vispār Kristers dažādās, arī augsta ranga sacensībās piedalās jau apmēram 3 gadus.*

(1.1.40) *“[...] Gadās visādi, arī zaudēt,” spriež K. Iesalnieks.*

Lai arī komponentu secība šajos piemēros pēc būtības atbilst principa *vispārināts–specifisks* noteiktajai – pirmais komponents nosauc vispārinātu dažādu parādību vai procesu kopumu, savukārt otrais – specifisku šī kopuma elementu –, tā drīzāk skaidrojama ar funkcionāli pragmatisko faktoru ietekmi, kas aplūkoti darba 4.2. apakšnodaļā.

Kognitīvi emocionālais princips *konkrēts–abstrakts*, ņemot vērā, ka tas ir saistīts ar indivīda vērtējumu, var tikt analizēts no objektivitātes/subjektivitātes viedokļa, īpaši gadījumos, ja vārdrindā ir saistīti īpašības vārdi un apstākļa vārdi. Šādā gadījumā konkrēto raksturo relatīvi objektīvs vērtējums, savukārt abstrakto – subjektīvs vērtējums. Piemēram:

(1.1.41) *Teilore ir jauna, neatkarīga, veiksmīga sieviete.*

(1.1.42) *Vaimanas pārtrūka, jo uz mums sāka lidot atkritumi: [...] papīra driskas un vecas, nekur nederīgas lupatas.*

Šajos piemēros īpašības vārdi sakārtojumā ir saistīti, ievērojot principu *objektīvs–subjektīvs*. Ar objektīvu raksturojumu šajā gadījumā saprotams tas, kas ir pārbaudāms un konstatējams ne tikai runātājam, bet arī citiem cilvēkiem. Savukārt subjektīvs raksturojums saistāms ar runātāja vērtējumu un var nesakrist ar citu vērtētāju izdarītajiem secinājumiem. Piemēram, (1.1.42) teikumā *lupatu* vecums ir objektīva, pārbaudāma pazīme, turpretim vērtējums *nekam nederīgas* ir subjektīvs un nepārbaudāms, apšaubāms. Līdzīgi tas ir arī (1.1.41) piemērā. Aprakstītā komponentu secība raksturīga arī sakārtotiem apstākļa vārdiem, un pirmais komponents vārdrindā nosauc objektīvi nosakāmu pazīmi, savukārt otrais – subjektīvu vērtējumu, piemēram:

(1.1.43) *Smilšu mīklas cepumi ar biezpiena pildījumu ir ātri un ērti pagatavojami našķi.*

(1.1.44) *– Rīt tu mani vedīsi atpakaļ! – piepeši skaļi un pavēloši saka Malle.*

Komponentu secība, ko noteic runātāja (rakstītāja) objektīvais un subjektīvais vērtējums, jo īpaši attiecināma uz īpašības vārdiem. Saskaņā ar T. Porītes pētījumu par apzīmētāju secību pirms apzīmējamā vārda, īpašības vārds, kas precīzāk un būtiskāk raksturo apzīmējamo vārdu,

nostājas tam tuvāk (Porīte 1954: 56, 62). Pazīmes būtiskums un precizitāte ir subjektīvs vērtējums, tādēļ sakārtojuma konstrukcijā ieņem pēdējo pozīciju, piemēram:

(1.1.45) *Tomēr viņš cer, ka viņa vietā nāks **jauni, spēcīgi** donori.*

(1.1.46) *Viņa peld **lieliem, rimtiem** vēzieniem.*

(1.1.45) un (1.1.46) piemēros otrais komponents ir uztverams kā subjektīvs vērtējums un ir ne vien ciešāk saistīts ar indivīda subjektīvo viedokli, bet arī precīzāk raksturo nosaukto parādību. Raksturotā objekta pazīmes precizitāte un nozīmība saistāma ar tās pastāvību laikā, un tas ietekmē komponentu secību vārdrindās, kur saistīti īpašības vārdi un adjektīviski divdabji, kuri nosauc viena objekta pazīmes un teikumā veic apzīmētāja funkciju. Komponentu saikni ar raksturojamo vārdu nosaka iespēja uztvert un/vai konstatēt ar adjektīvisku divdabi izteikto pazīmi. Nosauktās pazīmes ierobežojums laikā nosaka, ka tā ir grūtāk konstatējama un raksturošanas brīdī būtiskākā objekta pazīme. Piemēram:

(1.1.47) a. *Mols bija pazudis zem ūdens; par to, ka tas reiz bijis, liecināja tikai bāku faili ar **sarkanām, mirgojošām** ugunīm.*

b. *Tagad vēlos vakaros un agros rītos klusu klausos viņu **dziļajā, čīkstošajā** elpā.*

Sakārtojumā saistot īpašības vārdu un lokāmo darāmās kārtas divdabi, paredzams, ka tuvāk apzīmējamam vārdam nostāsies adjektīviskais divdabis, jo tas nosauc priekšmeta stāvokli, kādā tas atrodas kādu laiku (Paegle 2003: 141), tādējādi raksturošanas brīdī tā ir būtiska objekta pazīme, kas noteic arī tās novietojumu sakārtojuma konstrukcijas beigās, tuvāk apzīmējamam vārdam. Tuvāk raksturojamam objektam tiek novietoti arī citi adjektīviskie divdabji, piemēram:

(1.1.48) a. *Sagāzti **svaigi un puslīdz satrunējuši** koki, krūmi, atkritumi – tāda aina paveras parkā.*

b. *Jorens vēl aizvien bija **mazs un apjucis** zēns.*

c. *Caur **klusu, pielijušo** dārzu tās aicina pirtī.*

Lokāmie darāmās kārtas pagātnes divdabji nosauc sasniegtu stāvokli vai pabeigtu darbību (Paegle 2003: 142). (1.1.48) a. piemērā ar divdabi izteikts stāvoklis, procesa stadija. Turklāt tas ir laikā ierobežots stāvoklis, uz ko norāda apstākļa vārds, kas precīzē nosaukto pazīmi un nosaka tās mainīgumu. (1.1.48) b. un c. piemēros ar divdabi izteikta pazīme – raksturotā objekta sasniegtais stāvoklis (*apjucis zēns, pielijušo dārzu*), kas ir laikā ierobežots un konstatējams tikai konkrētajā momentā. Visos gadījumos ar adjektīvisko divdabi nosauktās pazīmes objekta

raksturošanas brīdī runātājs novērtējis kā būtiskākās un svarīgākās. Par adjektīviski uzskatīti arī ciešamās kārtas tagadnes un pagātnes divdabji, kuri nosauc darbību vai stāvokli kā pazīmi, kas ir pastāvīga, būtiska, un pagātnē notikušu darbību kā stāvokli ar pasīvu nozīmi (Paegle 2003: 145–146). To novietojums vārdrindā ir idents darāmās kārtas divdabju novietojumam, tātad tuvāk raksturotajam objektam. Piemēram:

- (1.1.49) a. *Garu, pelēku, nebeidzamu sapni.*
b. *Magone ir jūtīgs, trausls, netverams zieds, kas dod manai iztēlei sava veida brīvību.*
- (1.1.50) a. *Kopš oktobra uzņēmums strādā ar jaunu, vienotu zīmolu – Pillar.*
b. *[..] līdzī paņemt [..] kādu skaistu, pašu krāsotu olu Lieldienu atrakcijām.*

No iepriekš minētā secināms, ka apzīmētāju (īpašības vārdu un adjektīvisku divdabju) nosaukto pazīmju secība vārdrindā saistāma ne vien ar runātāja subjektīvo vērtējumu, bet arī ar noteiktas pazīmes pastāvību laikā, kas noteic tās uztveramību. Tādējādi, ja parādību raksturo darbība vai stāvoklis kā pazīme, tā tiek uztverta kā būtiskākā brīdī, kad runātājs novērtē un apraksta attiecīgo parādību.

Ar parādību, procesu vai to īpašību vērtējumu ir saistīts kognitīvi emocionālais princips *pozitīvs–negatīvs*. Atšķirībā no principa *konkrēts–abstrakts*, kas daudzējādā ziņā ir saistīts ar subjektīvu indivīda pasaules vērtējumu, princips *pozitīvs–negatīvs* ir ciešāk saistīts ar dažādu procesu vai parādību sociāli kulturālo novērtējumu, tātad tas uztverams kā objektīvs vērtējums, kas raksturīgs ne tikai indivīdam, bet arī sabiedrībai kopumā. Saskaņā ar kognitīvās un psiholingvistikas atziņām, pozitīvi vērtētu parādību vai procesu cilvēks uztver un apstrādā vieglāk un ātrāk nekā negatīvu (Bock 1982: 15–16; Lohmann 2013: 37). Šis princips noteic, ka pirmo pozīciju ieņems komponents ar pozitīva vērtējuma nozīmi. Piemēri:

- (1.1.51) *Līdz ar to ir jāveic analīze un jāizvērtē visi plusi un mīnusi.*
- (1.1.52) *[..] plašsaziņas līdzekļi, kas var būt labvēlīgi, neitrāli vai naidīgi noskaņoti pret kustības darbību.*
- (1.1.53) *Uzskati par to, kas ir labi un kas ir slikti vai pareizi un nepareizi, kāda rīcība ir laba un kāda – ļauna, veidojas cilvēka morālās attīstības agrā bērnībā, morālās attīstības pašā sākumā.*

Visos minētajos piemēros komponenti ir sarindoti atbilstoši principa *pozitīvs–negatīvs* noteiktajai secībai. Turklāt šāda secība vērojama arī tad, ja sakārtojumā saistītas vairākas vienlīdzīgas teikuma daļas, kā tas ir (1.1.53) piemērā. Principa *pozitīvs–negatīvs* noteiktā secība vērojama sakārtojuma konstrukcijās šajos teikumos:

- (1.1.54) a. *[..] un ieteikt optimālus risinājumus to **novēršanai** vai **samazināšanai**.*
 b. *Folklorā atklājas četri laimes meklēšanas sižetiskie varianti, kas pamatojas [..] uz emocionālo komponentu **laimes** un **nelaimes** vērtējumā.*
- (1.1.55) a. *Pie sociālajiem faktoriem pieder arī skolotāja prestižs sabiedrībā, kas vai nu **sekmē**, vai **kavē** studenta vēlmi strādāt izglītības iestādē pēc augstskolas beigšanas [..].*
 b. *Kūlas dedzināšanas dēļ izdeg lauki, nodeg ēkas un **cieš** vai pat **iet bojā** cilvēki.*
- (1.1.56) *Valsts Kanceleja kopš 2013. gada novembra sākuma vai nu **apzināti**, vai **neapzināti** ir kļuvusi par vienas puses aizstāvi rezultāta ietekmēšanā laikā.*
- (1.1.57) a. *[..] visu lietu kārtošanu atstājot **labo** un **ļau**no cilvēku rokās.*
 b. *[..], kad tāpat esmu dejojusi ar **tieviem** un **resniem**, **skaistiem** un **neglītiem**, **asprātīgiem** un **garlaicīgiem**.*

Kā rāda piemēri, princips *pozitīvs–negatīvs* attiecināms ne tikai uz gadījumiem, kad sakārtoto komponentu semantika norāda uz parādības pozitīvu vai negatīvu uztveri (piemēros (1.1.54) b. un (1.1.57) a.). Pozitīvu vai negatīvu vērtējumu nosauktajām parādībām un procesiem piešķir sabiedrība, un šo principu raksturo arī pretstati vēlams–nevēlams (*vai nu sekmē, vai kavē, novēršana un samazināšana, cieš vai pat iet bojā*), esošs–neesošs (*vai nu apzināti, vai neapzināti, arī laime un nelaime*). Sabiedrības vērtējums nosaka piemēros minēto sakārtoto komponentu secību, pat ja katra atsevišķā komponenta semantika nenorāda uz nosauktās parādības vietu skalā no pozitīva uz negatīvu, t. i., vārda skaidrojumā nav semantisko elementu ar pozitīvu vai negatīvu nokrāsu, piemēram, (1.1.57) b. vārdrindās *tieviem un resniem, asprātīgiem un garlaicīgiem*. Šo vārdu nozīme neliecina, ka tās būtu pozitīvi vai negatīvi vērtējamas īpašības, šādu vērtējumu tām piešķir sabiedrība. Savukārt vārdrindā *skaistiem un neglītiem* saistīto komponentu nozīme iekļauj semantiskos elementus ar pozitīvu vai negatīvu nokrāsu, jo, piemēram, *skaists* ir ‘tāds, kas atbilst noteiktam estētiskajam ideālam, izraisa estētiskās jūtas, patiku’¹¹, proti, pozitīvas emocijas, un tādēļ tas sakārtojuma konstrukcijā novietots pirmajā pozīcijā.

Princips *pozitīvs–negatīvs* zināmā mērā noteic vārdu secību arī šajos gadījumos:

- (1.1.58) *Istabā lēni mainās **gaisma** un **tumsa**.*

¹¹ Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/skaists/1>.

- (1.1.59) *Ornitologu vadībā jaunieši mācīsies pazīt tuvākajā apkārtnē dzīvojošos putnus, dosies **dienas un nakts** ekspedīcijās, kuru laikā ķers un gredzenos putnus.*

Kulturāli (arī reliģiski) vārds *gaisma* ir saistīts ar labo, pozitīvo, savukārt *tumsa* ar slikto un negatīvo, kas tādējādi pamato šo vārdu secību (1.1.58) piemērā. Savukārt (1.1.59) piemērā komponentu secība vārdnindā saistāma gan ar principu *pozitīvs–negatīvs*, atsaucoties uz pretmetiem *gaisma* un *tumsa*, gan ar realitātes noteikto secīgumu un arī to, ka cilvēka uztverē dienas jēdziens ir ne vien būtiskāks, bet arī pieejamāks, jo aktīvās dzīves un darba gaitas saistītas tieši ar dienu, nevis nakti (Benor, Levy 2006: 239).

Viena no plašākajām kognitīvi emocionālā faktora principu grupām ir saistīta ar laika un telpas uztveri. Princips *tuvs–tāls* attiecināms gan uz telpas, gan mazākā mērā arī laika uztveri, un savos pētījumos kā vienu no komponentu secību ietekmējošajiem principiem to izvirzījuši V. Kūpers un Dž. Ross, S. Benora un R. Levi, kā arī A. Lomanis un citi, balstīdamies kognitīvās un psiholingvistikas atziņās, ka cilvēka uztverei un izziņai pieejamāki ir tādi jēdzieni, kas apzīmē tuvumā eksistējošas reālijas un procesus. Šis princips būtībā ir pielīdzināms principam *tuvs–attālināts*, taču aptver parādības, kas uztveramas galvenokārt fiziskajā, ne garīgajā realitātē. Principa *tuvs–tāls* noteikta komponentu secība ir vārdnindās, kur nosauktas reālijas, kas saistītas ar attālumu telpā attiecībā pret runātāju:

- (1.1.60) *Un diemžēl toreiz **pārējā Eiropa un pasaule** rīkojās glēvi [..].*
- (1.1.61) *Pēc ticējumiem Mārtiņš reizi gadā atjāj aplūkot **sētas un laukus**.*
- (1.1.62) *Dažkārt der palūkot, ko dara **tuvāki un tālāki** kaimiņi (kaimiņvalstis).*
- (1.1.63) *Viens apsēstais pasauli padziļina ar rakstniecību, cits apsēstais ar cigareti grib aizdedzināt lidmašīnu, kurā sēž ļaudis, kas dodas **uz mājām vai pasaulē**.*
- (1.1.64) *Vēlos piesaukt Lībijas jautājumu un **mūsu acu priekšā un mūsu robežu tuvumā** dzimstošos tiešos draudus mūsu drošībai – jauno barotni džihādīstu teroristiem.*

Kā noprotoams no minētajiem piemēriem, princips *tuvs–tāls* noteic, ka pirmais tiks minēts komponents, kas nosauc tuvāku vietu, turklāt telpa var būt gan reāla, gan abstrakta. Piemēram, (1.1.60) – (1.1.62) teikumos telpa, ko nosauc sakārtojumā saistītie vārdi, ir konkrēta, turpretim (1.1.63) piemērā nosauktās telpas uztveramas kā zināma abstrakcija. Tādējādi šo komponentu novietojumu būtu iespējams pamatot arī ar principa *tuvs–attālināts* noteiktu secību, jo vārds

mājas (1.1.63) piemērā neapzīmē celtni dzīvošanai, bet gan ‘dzīvesvietu, dzimteni’¹², kas runātājam ir emocionāli tuva. Turpretim (1.1.64) piemērā nosauktā telpa ir abstrahēta, un no konteksta noprotams, ka sakārtojumā saistītās vārdkopas nosauc tuvības ziņā diferencējamu telpu, turklāt tuvākās telpas apzīmējums (*mūsu acu priekšā*) saskaņā ar principu *tuvš–tāls* novietots vārdrindas sākumā.

Princips *tuvš–tāls* var noteikt vārdu secību sakārtojuma konstrukcijā, kur saistītie komponenti nosauc dažādā laikā eksistējošas parādības vai procesus, piemēram:

- (1.1.65) *Asins nodošanu R. Daudze **neuztver** kā varoņdarbu un nekad to tā **nav** uztvēris.*
- (1.1.66) *Šīs pārmaiņas aktualizē jautājumu par nepieciešamību prognozēt vajadzīgo pedagoģisko darbinieku skaitu gan **tuvākā**, gan **tālākā** nākotnē.*
- (1.1.67) *Morālā un finansiālā krīze raisa pārdomas un liek uzdot jautājumus visiem, kas ar Latviju saista savu dzīvi **šodien** un **nākotnē**.*

Tomēr jāatzīmē, ka komponentu secība, ko noteic tuvums laikā attieksmē pret runātāju, ir cieši saistīta ar realitātes noteikto secīgumu, tādēļ principa *tuvš–tāls* ietekme uz sakārtojumā saistītiem komponentiem ir vājāka nekā realitātes noteiktajam secīgumam, kas paredz, ka komponentu secība atspoguļos parādību vai procesu hronoloģisko secību realitātē. Atsevišķos gadījumos princips *tuvš–tāls* var noteikt pretēju secību (kā (1.1.65) piemērā), taču visbiežāk tā noteiktā secība atbilst tam, ko paredz realitātes noteiktais secīgums (piemēros (1.1.66) un (1.1.67)). Tādējādi pamatoti secināms, ka šis princips attiecināms galvenokārt uz telpas dimensiju, savukārt attiecībā uz laika dimensiju daudz spēcīgāka ietekme ir tieši realitātes noteiktajam secīgumam un princips *tuvš–tāls* to vai nu papildina (1.1.68), vai arī tiek pārkāpts (1.1.69):

- (1.1.68) *Es zināju, pat krīzes laikā šīs gleznas un tās, kas tiks izsolītas **rīt** un **parīt**, ieinteresēs mākslas cienītājus visā pasaulē.*
- (1.1.69) *Respondenti norāda, ka nedz **toreiz**, nedz **tagad** nav nekādu NVO, klubu vai citu sabiedrisko organizāciju biedri.*

Ar telpas uztveri ir saistīts princips *vertikāls–horizontāls*, un ar katru no šīm dimensijām saistāmi principi *augšā–apakšā* un *labais–kreisais*. Šo principu ietekmi uz sakārtotu komponentu secību apstiprinājuši vairāki valodnieki (V. Kūpers un Dž. Ross, S. Benora un R. Levi, A. Lomanis un citi), balstīdamies psiholoģisko pētījumu atziņās, ka parādības, kas

¹² Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/m%C4%81ja/1>.

saistītas ar vertikālo asi, ir vieglāk uztveramas un apstrādājamas apziņā (Cooper, Ross 1975: 88–91; Lohmann 2013: 35), tādējādi tās nostājas sakārtotas konstrukcijas sākumā. Tā arī vertikālās un horizontālās ass uztverē pieejamāki ir jēdzieni, kas saistīti ar augšu un labo pusi. Šajā darbā apkopotais valodas materiāls liecina, ka arī latviešu valodā komponentu secību vārdrindā nosaka princips *vertikāls–horizontāls*, piemēram:

- (1.1.70) *Lai sāktu veidot abažūru jaunā stilā, nepieciešams izmērīt karkasa **augstumu un platumu**.*
- (1.1.71) *Žūrija dzird koristus labi, taču paši dziedātāji sevi gandrīz nedzird, arī podesti bija **īsi un šauri**, atceras I. Skābarde.*
- (1.1.72) *Viņi dzīvo tur **augšā un nedaudz uz vienu pusi**.*
- (1.1.73) *Mana dzīve ir kā Zvanu ceļš – **augšup un lejup**, un **sāņus**, uz vienu pusi un otru.*

Minētajos teikumos vārdrindā pirmais komponents nosauc ar vertikālo asi, bet otrais – ar horizontālo asi saistītu reāliju vai tās pazīmi. Secība, kas atbilst principa *vertikāls–horizontāls* noteiktajai, itin bieži sastopama tādās sakārtojuma konstrukcijās, kur saistītie komponenti nosauc dažādas debespuses vai ir saistīti ar ģeogrāfisko koordinātu sistēmu, piemēram:

- (1.1.74) *Tāpat pakāpeniski pastiprināsies vējš, kas no **dienvidaustrumiem, austrumiem** pakāpeniski iegriezīsies no **ziemeļiem, ziemeļrietumiem**.*
- (1.1.75) *Varat meklēt konkrētu vietu pēc tās **platuma un garuma** GPS koordinātām.*

No piemēriem secināms, ka attiecībā uz ģeogrāfisko sistēmu (debespusēm un koordinātu sistēmu) komponenti, kas nosauc ar vertikālo asi saistītu elementu, ieņems pirmo vietu. Turklāt šāda secība, kā rāda piemēri, vērojama arī saliktenos *dienvidaustrumi* un *ziemeļrietumi* (1.1.74) piemērā. Savukārt (1.1.75) piemērā komponenti nosauc ģeogrāfiskās koordinātu sistēmas vienības, un *platums*, kas apzīmē attālumu no ekvatora ziemeļu–dienvidu virzienā, tātad uz vertikālās ass, novietots sakārtojuma konstrukcijas sākumā.

Ar principu *vertikāls–horizontāls* saistāmi arī principi *augšā–apakšā* un *labais–kreisais*, kas nosaka komponentu secību šādās vārdrindās:

- (1.1.76) *Zirgi vienmērīgi brida pa smilšu barhāniem **augšup un lejup**.*
- (1.1.77) *Dzīvi var salīdzināt ar okeānu – brīžiem vilnis **uznes augšā**, brīžiem **nosviež lejā**.*
- (1.1.78) *[..] parakstījos uz visādiem papīriem, gandrīz vai varēja iedomāties, ka dāļāju autogrāfus **pa labi un pa kreisi**, un īgni grozījos krēslā.*
- (1.1.79) *Reizēm rodas iespaids, ka Liepājā pastāv kanāla **labais un kreisais** krasts.*

Kā rāda piemēri, minētie principi, jo īpaši *augšā–apakšā*, tiek realizēti gandrīz vienmēr, kad saistītie komponenti atšķiras pēc to novietojuma uz vertikālās vai horizontālās ass, dodot priekšroku tam komponentam, kas apzīmē augstāk vai pa labi novietotu elementu. Turklāt šis princips var realizēties semantiski daudzveidīgu komponentu saistījumos, piemēram:

(1.1.80) *Tad novelk kleitu un paliek **krūšturī** un **biksītēs**.*

(1.1.81) *Vidas **ausis** un **apakšsejs** noplūda ar tumši sarkanu līmi [..].*

(1.1.82) *Ar šo gan mūsmājās klibo jeb iet kā pa **kalniem** un **lejām** visiem trim.*

Valodas materiāls rāda, ka šis kognitīvi emocionālais princips ir spēcīgāks par formālajiem faktoriem, kas noteiktu citu komponentu secību ((1.1.76), (1.1.80) un arī (1.1.82) piemērā).

Cilvēka telpas uztvere nosaka arī to, ka vārdriņdā pirmie nostāsies komponenti, kas apzīmē priekšpusi un iekšpusi, tiem sekos tādi, kas apzīmē aizmuguri un ārpusi, piemēram:

(1.1.83) *Šis jau ir ne tikai **iekšpolitisks**, bet arī **ārpolitisks** lēmums.*

(1.1.84) *Jāatzīst, ka valsts kā pārvaldes forma kopš Otrā pasaules kara ir ievērojami mainījusies gan **iekšēji**, gan **ārēji**, tā vairs nevar veidot un noteikt savu nākotni patstāvīgi.*

(1.1.85) *[..] viņš iebrēcās un, gultā sēdēdams, izmisumā klanījās uz **priekšu** un **atpakaļ**.*

(1.1.86) *Vēl viens cilvēks ir viducī, kas kontrolē, kas notiek starp jahtas **priekšu** un **pakaļgalu**.*

Šāda secība pamatojama ar to, ka vieglāk uztveramas ir parādības un procesi, kas atrodas cilvēka priekšā, nevis aiz muguras. To var skaidrot ar ķermeņa fizioloģisko uzbūvi (Benor, Levy 2006: 238). Savukārt principu *iekšējs–ārējs* un tā noteikto komponentu secību var pamatot arī ar augstāku tuvinājuma pakāpi personai un tās uztveres laukam, turklāt cilvēka zināšanas par iekšējiem procesiem un parādībām nereti ir plašākas un dziļākas, jo ir tiešāk saistītas ar pašu cilvēku vai tam tuvāko apkārtni.

Cilvēks fizisko pasauli uztver ar maņām – **redzi**, **dzirdi**, **tausti**, **ožu** un **garšu** –, kas savstarpēji atšķiras, pirmkārt, pēc nozīmības, un, otrkārt, pēc informācijas pieejamības. Tā redze, dzirde un oža dažādus kairinājumus uztver no attāluma, savukārt garša un tauste prasa tiešu kontaktu ar objektu, tādēļ var uzskatīt, ka nozīmīgākas ir tās maņas, kas nodrošina ātrāku un vieglāku piekļuvi informācijai (t. i., redze, dzirde un oža). Ņemot to vērā, paredzams, ka vārdriņdās, kur komponenti nosauc uztveres veidu, pirmais vārds nosauks jēdzienu, kas saistīts

ar maņu, kura nodrošina vieglāku informācijas uztveri. Apkopotais valodas materiāls to apstiprina:

- (1.1.87) *[..] vielām, kas uzlabo produkta **krāsu, smaržu** un paildzina tā uzglabāšanas periodu.*
- (1.1.88) *[..] tu sajūtīsi, ka tādējādi no tām var izdabūt laukā daudz bagātīgāku **aromātu un garšu**.*
- (1.1.89) *Jo patiesi – mēs lielākoties **redzam un dzirdam** tikai to, ko gribam **redzēt un dzirdēt**.*
- (1.1.90) *No kā tas top **redzams un sajūtams**?*

Šāda secība vērojama arī sakārtojuma konstrukcijās, kur komponenti tieši nenosauc kādu no maņām, bet gan pazīmi vai procesu, kas ir saistīti ar noteiktā veidā uztvertu informāciju, piemēram:

- (1.1.91) *Adamss Rīgā ieradīsies ar pavadošo grupu un augstvērtīgu **gaismu, video un skaņas priekšnesumu**.*
- (1.1.92) *Sākumā taka iet **plata un stingra**, bet tad gandrīz izzūd dubļainā žulgā, meži te purvaini.*
- (1.1.93) *[..] tikai tās augu daļas, kuras varat sakošļāt, – galvenokārt **jaunās un mīkstās daļas**.*
- (1.1.94) *Izskatījās, ka nācējs uz muguras nes **lielu, smagu** nastu.*
- (1.1.95) *Ļena piesardzīgi strēba **aromātisko, pēc dūmiem smaržojošo un saldo** dzērienu.*

(1.1.91) – (1.1.93) piemēros komponentu secība atbilst tai, ko nosaka uztveres vieglums, kas atkarīgs no cilvēka maņām, sakārtojuma konstrukcijas sākumā izvirzot tādu komponentu, kurš nosauc ar redzi uztveramu parādību vai tās pazīmi (*gaismu, video, plata, jaunās*). (1.1.94) piemērā ar redzi runātājam ir uztveramas abas nosauktās pazīmes, tomēr to izpausmes ir atšķirīgas. Priekšmeta izmērs ir vizuāli konstatējams, turpretim svars ir fiziski izjūtams, un šajā gadījumā par tā radīto fizisko slodzi liecina *nācēja* izskats. Tādējādi šajā piemērā sakārtoto vārdu secība saistāma arī ar runātāja vērtējumu, jo pazīme *smaga* ir atkarīga no tā, kā runātājs uztver un apstrādā vizuālo informāciju (*nācēja* izskatu, izturēšanos, nesot *nastu*). Arī (1.1.95) piemērā komponentu secību nosaka informācijas uztveres vieglums (oža–garša). Tomēr, atsevišķi analizējot ar ožu saistītās pazīmes (*aromātisko, pēc dūmiem smaržojošo*), redzams, ka to secību nosaka saistījuma ciešums ar raksturojamo objektu, un adjektīviskais divdabis, kas nosauc laikā ierobežotu pazīmi, atrodas tuvāk apzīmējamajam vārdam. Tomēr pēdējais

komponents sakārtojuma konstrukcijā nosauc ar garšu saistītu pazīmi, kas izziņai ir grūtāk pieejama nekā ar ožu saistītās.

Vizuālā pasaules uztvere saistīta ar dažādiem parametriem – izmēru, formu, krāsu. Apkopotais valodas materiāls, kā arī iepriekšējie pētījumi par vārdu secību vārdriņdā liecina, ka gadījumos, kad parādību vai priekšmetu raksturo vairākas pazīmes, komponents, kas nosauc parādības izmēru, apjomu, kā arī attīstības pakāpi laikā, visbiežāk nostājas tā komponenta priekšā, kas nosauc citu pazīmi, savukārt komponents, kas nosauc krāsu, nostājas tuvāk apzīmējamajam vārdam (Porīte 1954: 52, 63). Šādu apzīmētāju secību rāda darbā analizētais valodas materiāls:

- (1.1.96) *Mitrais smidzeklis bija pārvērties **sīkās, baltās** sniegpārslās.*
- (1.1.97) *Majestātiska savā **garajā, krāšņajā** pašas **Atēnas austajā** tērpā, viņa brauc lejup no Olimpa ratos, kuros ir iejūgti divi nemirstīgi zirgi.*
- (1.1.98) *Billei redzamajā pusē **apaļš, arī balts, pārjums.***
- (1.1.99) *Salome uzsauca kundzītei, kas sēdēja pie **neliela, apaļa** galdiņa un lika pasjansu.*

T. Porītes pētījumā šāda apzīmētāju secība izvirzīta kā latviešu valodā ierastāka, lai gan ne vienmēr ievērota, jo iespējamās atkāpes no ierastās vārdu secības, ja otrs apzīmētājs izteikts ar atvasinātu īpašības vārdu, kā arī tad, ja noteiktu pazīmi runātājs vēlas uzsvērt un tādēļ novieto tuvāk apzīmējamajam vārdam (Porīte 1954: 64). Kā galveno kritēriju, kas nosaka vārdu secību vārdriņdā, autore izvirza apzīmētāju attieksmes pret apzīmējamo vārdu, kas noteic, ka tuvāk apzīmējamajam vārdam nostāsies tā pazīme, kas to raksturo sīkāk un precīzāk (Porīte 1954: 241). Šāds pamatojums nav noliedzams, tomēr to var papildināt. Balstoties uz atziņām par cilvēka kognitīvajām spējām, minētajos piemēros komponentu secību var pamatot ar nosaukto pazīmju uztveres secību, kas tiek atspoguļota valodā, tostarp sakārtojuma konstrukcijā. Ātrāk, vieglāk uztveramās pazīmes tiek minētas vispirms, savukārt tādas pazīmes, kuru uztvere saistīta ar noteiktu koncentrēšanos un piepūli, tiks minētas vēlāk.

Līdzīga argumentācija saistāma ar dažāda izmēra objektu uztveramību, kas noteic, ka vieglāk uztverami, pamanāmi ir lielāki, nevis mazāki objekti. To atspoguļo arī valoda:

- (1.1.100) *Latvijas Maiznieks sortimentā ir 32 maizes šķirnes, kā arī konditorejas izstrādājumi, tostarp **kūkas, štricleles un smalkmaizītes.***
- (1.1.101) *Uz ceļiem brīvi tipina un tup **lieli un mazi** eži.*
- (1.1.102) *Bet mums šādu elektronu ir apmēram tik, cik **zvaigžņu un planētu** Visumā.*

Turklāt šādās sakārtojuma konstrukcijās komponentu secību nosaka ne vien objekta uztveramība, bet arī hierarhiskās attieksmes, kas var veidoties starp komponentu nosauktajām reālijām un paredz, ka komponents, kas nosauc statusa ziņā augstāku vienību, nostāsies sakārtojuma konstrukcijas sākumā.

Ņemot vērā iepriekš minēto, secināms, ka semantiskais kognitīvi emocionālais faktors pamato semantiski ļoti daudzveidīgu komponentu secību sakārtojuma konstrukcijās. Pamatoti var secināt, ka tas var būt gan vienīgais faktors, kas nosaka komponentu secību konkrētā vārdrindā, gan arī viens no vairākiem semantiskajiem faktoriem, kas paredz vienādu secību. Tā arī atsevišķos gadījumos sakārtojuma konstrukcijās komponentu secība ir pretēja tam, ko noteic kognitīvi emocionālais faktors, visbiežāk gadījumos, kad komponentu nosauktās parādības vai procesi ir secīgi saistīti realitātē. Tādos gadījumos primārais faktors, kas nosaka komponentu secību, ir realitātes noteiktais secīgums, kas aplūkots 4.1.3. apakšnodaļā. Secināms arī, ka kognitīvi emocionālā faktora noteiktā secība var sakrist (piemēram, attiecībā uz priekšmetu vizuālo uztveri) un var arī būt pretēja (piemēram, attiecībā uz emocionālo pietuvinājumu izziņas laukam) tam, ko paredz hierarhiskās attieksmes, tādēļ rūpīgi jāvērtē, vai komponentu nosauktās parādības vai procesi pieder vienai hierarhiskajai sistēmai.

4.1.2. Hierarhiskās attieksmes

Vārdam *hierarhija* LLVV¹³ doti divi skaidrojumi. Pirmajā nozīmē ar to tiek saprasta ‘secība no zemākā (amata, dienesta, sabiedriskā) stāvokļa līdz augstākajam; secība, kādā zemākie resori ir pakļauti augstākajiem padotības un pārvaldes kārtībā’ (piemēram, *baznīcas hierarhija*), savukārt otrajā nozīmē hierarhija ir ‘secīga (jēdzienu, arī parādību) pakļautība kādā sistēmā’. Hierarhiskā sistēmā iekļautās vienības diferencē tām piešķirtais statuss, kas apzīmē objekta vietu savstarpējo attieksmju sistēmā. Statuss ir sociāli kulturāla pazīme, ko kādam objektam vai procesam piešķir cilvēks, nosakot tā nozīmību un pārākumu vai – tieši pretēji – pakļautību hierarhiskā sistēmā. Šādā izpratnē statuss ir cieši saistīts ar varu. Gluži kā statuss ir cilvēka veidots priekšstats par kādas parādības vai procesa nozīmību, arī hierarhiska sistēma, kas ir dažādu statusu kopums, ir sabiedrības radīta un arī to raksturojoša parādība. Hierarhiskās sistēmas pastāv neatkarīgi no sabiedrības attīstības stāvokļa un ir sastopamas gan cilšu kultūrās, gan augsti attīstītās civilizācijās un ir to organizācijas galvenais princips. Ņemot vērā hierarhisko sistēmu nozīmi sabiedrības struktūrā un arī cilvēka apziņā, hierarhiskās attieksmes, līdzīgi kā laika, cēloņa–seku un loģiskais secīgums realitātē, tiek atspoguļotas arī valodā,

¹³ Skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/hierarhija>.

tostarp sakārtotu komponentu lineārajā secībā, un ir viens no semantiskajiem faktoriem, kas šo secību nosaka.

Hierarhiskās attieksmes kā viens no semantiskajiem sakārtotu komponentu secību ietekmējošajiem faktoriem trāpīgi definētas J. Malkīla rakstā, kur autors tās definējis kā sabiedrībā pieņemto prioritāšu ierobežojumu, kas noteic, ka sakārtojumā saistītu komponentu secība atspoguļo vērtību sistēmu, kas raksturīga noteiktai sabiedrībai un attiecināma ne vien uz sociāli kulturālām, bet arī garīgām vērtībām (Malkiel 1959: 145). Šis ierobežojums noteic, ka sakārtojuma konstrukcijās komponenti, kas nosauc hierarhiski augstāk stāvošu, varenāku un augstāk vērtētu elementu, ieņems pirmo pozīciju. Lai arī vairums valodnieku sekojuši J. Malkīla izpratnei un hierarhiskās attieksmes šķīruši no citiem semantiskajiem faktoriem, piemēram, V. Kūpers un Dž. Ross hierarhisko attieksmju noteiktus ierobežojumus ietvēruši principā *Es vispirms*, kas kopumā rada pretrunas, jo *Es vispirms* noteiktā paredzamā komponentu secība netiek īstenota. Piemēram, par neapvēršamu atzīto vārdrindu *mamma un tētis* pētnieki iekļāvuši semantiskajā grupā, kuras galvenais jēdziens ir *vīrietis*, un snieguši tam īpatnēju skaidrojumu, ka “mātes ir, viņuprāt, īpašas” (Cooper, Ross 1975: 105). Šādas pretrunas pamatoti mudinājušas citus pētniekus hierarhiskās attieksmes šķirt kā patstāvīgu semantisku faktoru. Piemēram, K. Alans (1987) kā vienu no septiņiem faktoriem, kas ietekmē sakārtojumā saistītu komponentu secību, šķir personas, sociālās lomas un statusa hierarhiju (angl. *personal, social status and role hierarchies*). Autora izpratnē būtu nodalāmas divas hierarhiskās sistēmas, kas nosaka to, kā tiks sarindoti komponenti sakārtojuma konstrukcijā. Pirmā un primārā ir personas hierarhija, kuras centrā atrodas cilvēks, “es”, savukārt otra ir sociālā hierarhija, kuras centrā atrodas par nozīmīgāku uztvertais elements. Personas hierarhija tādējādi paredz, ka vārdrindā pirmais būs komponents, kas apzīmē, piemēram, cilvēku, nevis dzīvnieku vai nedzīvu objektu, turpretim sociālo lomu hierarhijas centrā ir vīrietis, bet sociālā statusa hierarhijā – tas, kuram ir lielāka autoritāte (piemēram, *dievi un karaļi*) (Allan 1987: 57–58). J. Malkīla dalījumam pievienojušies S. Benora un R. Levi, izvirzot varas principu un vispārināti to raksturojot kā ierobežojumu, kas saistīts ar zināšanām par pasauli, sabiedrību un tās organizāciju un kas paredz, ka komponents, kurš nosauc nozīmīgāku elementu, vārdrindā būs pirmais. Šī ierobežojuma ietvaros precizēts papildinātāja princips (angl. *condiment rule*), kas gan attiecināms uz gadījumiem, kad sakārtojumā saistītie komponenti nosauc dzīvas būtnes (piemēram, *mācītājs un draudze, Dons Kihots un Sančo Pansa*), gan piemērojams citos gadījumos (piemēram, *pamatēdiens un piedevas, gaļa un kartupeļi*) (Benor, Levy 2006: 239). Savukārt A. Lomanis hierarhisko attieksmju izpratni paplašinājis, uzskatot, ka hierarhiskās attieksmes, lai arī aplūkotās galvenokārt saistībā ar sociālo un kultūras jomu, pastāv arī citās

jomās. Viņš norāda, ka par hierarhisko attieksmju noteiktu secību vārdnīdā var runāt visos gadījumos, kad tiek nosauktas vienības, kas atrodas uz vienas skalas (Lohmann 2013: 34).

Balstoties uz vairāku autoru secinājumiem un pētījumos gūtajām atziņām, šajā darbā hierarhisko attieksmju ietekme analizēta, skatot tādas sakārtojuma konstrukcijas, kur komponentu nozīme norāda uz nosauktās parādības vai procesa piederību cilvēka veidotai hierarhiskajai sistēmai, kā arī uz tās statusu šīs hierarhijas ietvaros. Pamatojoties uz iepriekš minētajiem pētījumiem, pieņemts, ka hierarhiskās attieksmes nosaka tādu sakārtotu komponentu secību, kur pirmais komponents nosauc augstāk stāvošu un sabiedrības uztverē nozīmīgāku elementu. Analizēta skalāru sistēmu ietekme uz sakārtotu komponentu secību, secinot, ka latviešu valodā sakārtojumā saistītu komponentu secība drīzāk nepakļaujas šim A. Lomaņa izvirzītajam ierobežojumam.

Sociāli kulturālu hierarhisko attieksmju noteikto secību visuzskatāmāk ilustrē dzimumu savstarpējās attieksmes gan sabiedrībā kopumā, gan ģimenē, kas kā piemērs izmantots vairumā pētījumu (Malkiel 1959: 145; Allan 1987: 58; Benor, Levy 2006: 239; Lohmann 2013: 33). Saskaņā ar to sakārtojuma konstrukcijā pirmo vietu ieņems komponents, kas nosauc vīriešu dzimtes pārstāvi, kas tiek uztverts kā hierarhiskajā sistēmā augstāk stāvošs gan sociālā statusa, gan lomas ziņā. Tipiskie piemēri dažādu autoru darbos ir *vīrietis un sieviete*, *vīrs un sieva*, *dēls un meita* u. c., tomēr tiek norādīts, ka šāda secība drīzāk raksturīga patriarhālām sabiedrībām un to var pārkāpt kultūrās, kur augstāks sociālais statuss ir sievietei (Malkiel 1959: 145; Benor, Levy 2006: 239). Identā sociālās hierarhijas noteikta komponentu secība vērojama arī latviešu valodā, piemēram:

(1.2.1) *Tas acīmredzot ir saistīts ar vīrieša un sievietes lomas evolūciju.*

(1.2.2) *Andra un Laumas Paipu saimniecības siltumnīcās zaļo galviņkāpostu un ziedkāpostu dēsti.*

(1.2.3) *Jorens nojauta, ka brāļi un māsa tēva nāvē vaino viņu.*

Ņemot vērā, ka padziļināti analizētais valodas materiāls ir ierobežots, tika veikts lingvistisks eksperiments, lai pārbaudītu, cik lielā mērā sakārtojumā saistīto vārdu nosauktās personas dzimums ietekmē komponentu novietojumu vārdnīdā. Tam izmantots *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus* un meklēti vārdu savienojumi *vīrietis un sieviete//sieviete un vīrietis*, *brālis un māsa//māsa un brālis*, *vīrs un sieva//sieva un vīrs*. Korpusā atrodamas 542 šādas sakārtojuma konstrukcijas, no tām 360 gadījumos ievērota hierarhisko attieksmju noteiktā secība un pirmais komponents nosauc vīriešu dzimtes pārstāvi, turpretim vārdnīdas, kur komponentu secība ir apvērsta, sastopamas divas reizes retāk – 182 teikumos. Šo hierarhisko attieksmju noteikta secība vērojama arī šādos piemēros:

- (1.2.4) *[..] saimniece aiz pārbīļa sacels tādu jezgu, ka bariem saskries **kalpi un kalpones**, zirgu **puiši** un govju **meitas** [..].*
- (1.2.5) *Pauls jau izsenis pazīstams kā jaunu talantu atklājējs un laiku pa laiku uz sadarbību aicina jaunās paaudzes **dziedātājus un dziedātājas**.*
- (1.2.6) *Mājās palicēji – **suns, sunene un kaķis** – aiz prieka, ka viņa pārnākusi, aplec atnācēju, gāž nost no kājām.*
- (1.2.7) *Kā Mārtiņu ēdiens tiek daudzināts **gailis un vista**.*

Tādējādi iespējams secināt, ka latviešu valodā dzimumu savstarpējās hierarhiskās attiecības noteic komponentu secību vārdnīdā visos gadījumos, kad komponenti nosauc dzīvas būtnes, ko iespējams pretstatīt pēc dzimuma, un paredz, ka dominējošā secība būs šāda: vīrietis (vīriešu dzimtes pārstāvis) un sieviete (sieviešu dzimtes pārstāve).

Noteikta hierarhija vērojama ne tikai dzimuma, bet arī vecuma kategorijā, par hierarhiski augstāk stāvošu tiek atzīta vecāka, arī pieredzes bagātāka būtne, kas atspoguļojas komponentu secībā šādos piemēros:

- (1.2.8) *Šo attiecību sākums meklējams agrīnajās **mātes un bērna** attiecībās.*
- (1.2.9) *Valsts aizsargā un atbalsta laulību – savienību starp vīrieti un sievieti, ģimeni, **vecāku un bērna** tiesības.*
- (1.2.10) *Patērzē ar **veciem un jauniem** cilvēkiem, aprunājies ar **augstskolu beidzējiem un pirmā kursa studentiem**.*

Analizētajā materiālā ar dzimumu un vecumu saistīto hierarhisko attiecību noteikta secība visbiežāk konstatējama konstrukcijās, kur saistīti divi lietvārdi. Atsevišķos gadījumos ar šo semantisko ierobežojumu pamatojama arī divu sakārtojumā saistītu īpašības vārdu secība, kā (1.2.10) piemērā, kur īpašības vārdu secība pirms apzīmējamā vārda pakļauta vecuma kategorijas hierarhiskajām attiecībām, jo raksturots tiek cilvēks, turklāt teikuma otrajā daļā sakārtojumā saistītās vārdkopas *augstskolu beidzēji* (vecāki un pieredzējuši) un *pirmā kursa studenti* (jauni un nepieredzējuši) arī ir pakļautas šim semantiskajam ierobežojumam. Nav konstatēti gadījumi, kad konkrētās hierarhiskās attiecības noteiktu sakārtojumā saistītu darbības vai apstākļa vārdu secību.

Sociālās hierarhijas noteikto secību var pārkāpt vairāku iemeslu dēļ. Pirmkārt, to var ietekmēt noteiktas pieklājības normas, uz ko norāda arī K. Alans (Allan 1987: 57), un, otrkārt, hierarhiskās attiecības nav vienīgais semantiskais faktors, kas ietekmē komponentu secību vārdnīdā. Tā analizētajā valodas materiālā sastopami tādi piemēri kā:

- (1.2.11) *Aplūko foto, kādus tērpus šai krāšņajai ceremonijai bija izvēlējušās sabiedrības **dāmas un kungi!***
- (1.2.12) ***Mamma un tētis** viņu kārtīgi un silti saposa.*
- (1.2.13) *Mēs – **es, omīte un opītis** – bijām spēcīga trijotne.*
- (1.2.14) ***Vecākiem, vecvecākiem** veltītos mīļos vārdus deklamēja 3. b klases skolniece Annija Vītola.*
- (1.2.15) *Kad viņš dažas nedēļas pēc kārtas bija uz vietas, viņš rosījās pa māju un gādāja par to, lai **Sofija (sieva) un māte** justos omulīgi.*

Minētajos piemēros sakārtojumā saistīto komponentu secība ir pretēja hierarhisko attieksmju noteiktajai. (1.2.11) piemērā komponentu secību nosaka pieklājības normas un etiķete, turklāt šī vārdrinda uzskatāma par uzrunas formulu, kas valodā nostiprinājusies un izmantojama tikai šādā formā. Turpretim (1.2.12) – (1.2.14) piemēros komponentu secību vārdrindā nosaka nevis dzimuma un vecuma hierarhiskās attieksmes, bet iepriekšējā nodaļā aplūkotais kognitīvi emocionālais princips *tuvs–attālināts*. Šajos piemēros vārdi *mamma, omīte, vecāki*, nosauc runātājam emocionāli tuvāku un nozīmīgāku personu. Savukārt (1.2.15) piemērā iespējams runāt par personas uztveres lauka un emocionālās tuvības maiņu, veidojot neatkarīgu ģimeni, kas paredz, ka emocionāli vistuvākās personas lomu ieņem laulātais, nevis vecāki.

Noteiktam dzimumam un vecumam piešķirtais statuss un to savstarpējās hierarhiskās attieksmes raksturo sociālo, sabiedrības radīto sistēmu ļoti šaurā skatījumā. Plašāk raugoties, par sociālām un kulturālām uzskatāmas visas sabiedrības pieņemtās un to organizējošās hierarhiskās sistēmas (piemēram, ekonomiskās, politiskās, finanšu, reliģiskās u. c. sistēmas). Hierarhiskās attieksmes, kas pastāv starp šo sistēmu dažādu līmeņu vienībām, atspoguļojas arī valodā, piemēram, sabiedrības slāņojums, šķiras:

- (1.2.16) *Latvijas sabiedrība arvien vairāk noslāņojas un sadalās **bagātajos un trūcīgajos**.*
- (1.2.17) *Agrāk te dzīvoja **kundzes un kalpones, kungi un ormaņi**.*
- (1.2.18) ***Princis un ubaga zēns**.*

Šajos piemēros sakārtojuma konstrukcijās komponentu secība veidota saskaņā ar sabiedrībā vispārpieņemtu priekšstatu par to, kas ir varenāks un augstāk stāvošs. Šo vienību apzīmējošais komponents nostājas pirms tāda, kas apzīmē statusa ziņā vājāku, zemāk stāvošu vienību. Šāds secīgums vērojams arī gadījumos, ja komponenti nosauc reālijas, kas saistītas ar valsts politisko struktūru, piemēram, dažāda līmeņa un statusa iestādes:

- (1.2.19) a. *Valsts un pašvaldības var piedalīties privāto izglītības iestāžu dibināšanā.*
b. *Tādējādi tika jau priekšlaicīgi ieviesti pārvaldības principi, kurus tikai salīdzinoši nesen par realizējamiem atzina gan Valsts kontrole, gan arī Ekonomikas ministrija.*

vai politiskās sistēmas dažāda ranga amatus:

- (1.2.20) a. *Gadiem ritot, premjeri, ministri un deputāti ir nomainījuši cits citu.*
b. *Zemkopības ministrijas ierēdnis vai darbinieks iegūtās tiesības izmanto [..].*

Hierarhiskās attieksmes nosaka secību gadījumos, ja komponenti nosauc ietekmes ziņā atšķirīgus likumdošanas normatīvus:

- (1.2.21) a. *Es turēšu svētus un ievērošu Satversmi un valsts likumus.*
b. *[..] stratēģiskā novērtējuma veikšanu reglamentē Novērtējuma likums, kā arī Ministru kabineta noteikumi.*

Tāpat hierarhiskās attieksmes, kas pastāv starp komponentu nosauktajām ekonomisko, finanšu un reliģisko sistēmu vienībām, nosaka to vietu šādās sakārtojuma konstrukcijās:

- (1.2.22) *Bišu saimes īpašnieks vai turētājs uz pagaidu bišu turēšanas novietni pārvieto klīniski veselās bišu saimes.*
(1.2.23) *Tos paraksta iecirkņa komisijas priekšsēdētājs vai sekretārs.*
(1.2.24) *Ja Bauskā būs aprūpes slimnīca, darbu zaudēs vairāki dakteri, medicīnas māsas.*
(1.2.25) *Pontifikālo padomi veido apmēram 30 locekļi – kardināli, bīskapi, konsultanti.*

Līdz šim aplūkoti piemēri saistīti ar sabiedrību un tās veidotajām sociālajām sistēmām, tomēr hierarhiskas sistēmas pastāv arī ārpus sociālās sfēras un saistāmas ar pasaules evolucionāro un mitoloģisko redzējumu, kas daļēji sasaucas ar K. Alana postulēto personas un sociālā statusa hierarhiju (Allan 1987: 57–58). Evolucionārā pasaules redzējumā uz Zemes pastāvošās dzīvības formas ir bioloģiskas sistēmas vienības, kur hierarhiski pārākā statusā atrodas cilvēks – augstākā dzīvības forma, tādējādi nosakot, ka jebkura cita dzīvības forma ir hierarhiski zemāka. Šāds pasaules uzbūves hierarhiskais modelis ļauj izskaidrot komponentu secību, piemēram, šādos gadījumos:

- (1.2.26) *Glābēji neatteiks palīdzību nelaimē nonākušajiem cilvēkiem, arī dzīvniekiem.*

- (1.2.27) *Miers pasaulē būs tad, kad nebūs vairs neviena **suņa** un nevienas **nātres**.*
- (1.2.28) *Apvienoto Nāciju Organizācijas ģenerālsēkretārs nodrošina **personālu un aprīkojumu**, kas nepieciešams [..].*

Skatot minētos piemērus no evolūcijas teorijas aspekta, secināms, ka hierarhiskās uzbūves augstā vispārinājuma pakāpē veidojas opozīcija *dzīvs organisms–neorganiska viela*, ko detalizētāk iespējams izvērst šādi: *cilvēks–dzīvnieki (fauna)–augi (flora)–nedzīvi objekti*. Starp šiem elementiem pastāv hierarhiskas attiecības, kas noteic vārdu secību, piemēram, šādās sakārtojuma konstrukcijās:

- (1.2.29) *Paliek **Mihaels** un divi **pērtiķi**.*
- (1.2.30) *Mazu **gliemežvāku** un dzeltenīgu **jūras zāļu** putra šņirkstēja zem Sievietes pēdām.*
- (1.2.31) *Tā izveda uz lielāka ceļa, tālumā kļuva dzirdamas **balsis** un **traktora rūkoņa**.*

(1.2.29) un (1.2.31) piemērā par nozīmīgāku elementu atzīts cilvēks attiecībā pret dzīvnieku vai nedzīvu objektu, (1.2.30) – dzīvnieks (ar faunu saistīts objekts) attiecībā pret augu.

Arī gadījumos, kad sakārtojumā saistītie komponenti nosauc vienas hierarhiskās pakāpes vienības, to secība nav nejauša. Starp vienībām pastāv savstarpējas hierarhiskās attiecības, kas veidojas saskaņā ar konkrētā kultūrā pieņemtām vērtībām, piemēram:

- (1.2.32) *Tāpēc **ābeles, ceriņi** un **citi augi** Baltijas jūras piekrastē uzzied daudz vēlāk nekā netālajā Kuldīgā.*
- (1.2.33) *Toxoplasma gondii ir plaši sastopams **mājlopos** un **savvaļas dzīvniekos**.*
- (1.2.34) *Gulbenes pilsētā top jauni saistošie noteikumi **suņu** un **kaķu** turēšanai.*

Līdztekus evolucionāram pasaules redzējumam pastāv mitoloģisks pasaules uzbūves un sistēmas skatījums, kas hierarhijas virsotnē novieto par cilvēku augstākus spēkus. Piemēram:

- (1.2.35) *Jēzus ir starpnieks starp **Dievu** un **cilvēku** [..].*
- (1.2.36) *Jāņu naktī **ļaurie gari, burvji** un **raganas** esot sevišķi modri.*

Taču, balstoties analizētajā valodas materiālā, šādu hierarhisko attiecību ietekmē vērojamas svārstības, jo sastopamas arī sakārtojuma konstrukcijas, kur paredzamā secība nav ievērota:

- (1.2.37) *Telpā it visur redzamas **valdnieku** un **dievu** statujas [..].*

(1.2.38) *Tauta dalās laicīgos un reliģiozos ļaudīs.*

Šāda sakārtotu komponentu secība skaidrojama ar cita semantiskā faktora ietekmi, kas paredz, ka komponents, kas nosauc konkrētu fizisku parādību, vārdrindā nostāsies pirms abstraktas parādības nosaukuma, un ir saistāma ar kognitīvi emocionāliem apkārtējās vides uztveres aspektiem.

A. Lomaņa pētījumā izvirzīta hipotēze, ka hierarhiskās attieksmes pastāv ārpus sociālām, arī evolucionārām un mitoloģiskām sistēmām, un pieņemts, ka, sakārtojumā saistītajiem komponentiem nosaucot divas vērtības, kas atrodas uz vienas skalas, pirmais komponents apzīmēs (skaitliski) lielāku vienību (Lohmann 2013: 34). Autoraprāt, šādas hierarhiskās attieksmes nosaka secību tādās sakārtojuma konstrukcijās kā *kilogrami un grammi, dolāri un centi*. Tomēr šis vispārinājums būtu uztverams piesardzīgi, jo šāda komponentu secība ir saistīta ar specifiskām situācijām, kad nosaucami precīzi aprakstāmā objekta izmēri, daudzums vai vērtība. Piemēram:

(1.2.39) *Te ir Amerikas lielākais cilvēks Roberts Vudlovs, 2 metri un 72 centimetri.*

(1.2.40) *Melleņu lasīšanas čempionātā trīs stundu laikā salasīti 50 kilogrami un 253 grammi melleņu.*

(1.2.41) *Remontdarbu kopējās izmaksas ir 23 478 eiro un 89 centi (ar PVN).*

Atšķirīgu skalāro vērtību noteiktai secībai, iespējams, sekots arī šādās sakārtojuma konstrukcijās, kur komponentu nosauktās reālijas sakārtotas dilstošā secībā atkarībā no nosauktā objekta izmēra, apjoma:

(1.2.42) *[..] pārējais palika protoplanetārajā diskā, kur izveidojās planētas, pavadoņi, asteroīdi un citi mazie Saules sistēmas objekti.*

(1.2.43) *Ne vairāk, ne mazāk – 10 latus.*

(1.2.44) *Saule, mēness un zvaigznes.*

Jāpiebilst, ka piemēros komponentu secību, lai arī tā ir saistīta ar nosaukto objektu dažādo izmēru, drīzāk nosaka šiem objektiem piešķirtais sociāli kulturālais un mitoloģiskais statuss un tā noteiktās savstarpējās hierarhiskās attieksmes ((1.2.44) piemērā) vai kognitīvi emocionālie aspekti ((1.2.42) un (1.2.43) piemērā).

Ja komponenti nosauc tikai mērvienības, kuru daudzums nav minēts, latviešu valodā, pēc šī darba autores vērojumiem, secība ir apgriezta un ierastāks ir šāds lietojums:

(1.2.45) a. *centimetri, metri un kilometri, metri un kilometri*

b. *grami un kilogrami*

Turklāt šādās vārdrindās komponentu secība atbilst ne vien realitātes noteiktajam secīgumam, sarindojot mērvienības augošā secībā, bet arī (atsevišķos gadījumos) formālajiem faktoriem, kas noteic, ka īsāks komponents nostājas pirms garāka.

Ņemot vērā iepriekš minēto, secināms, ka hierarhisko attieksmju noteikta komponentu secība tiek ievērota arī latviešu valodā un, kā liecina analizētais valodas materiāls, visbiežāk to ietekmei ir pakļauti sakārtojumā saistīti lietvārdi. Hierarhisko attieksmju noteiktā secība ir pārkāpjama gadījumos, kad sakārtojumā saistītajiem vārdiem konstatējamas papildnozīmes, kas norāda uz to, ka komponentu secībā lielāka nozīme ir kognitīvi emocionālajiem aspektiem.

4.1.3. Realitātes noteiktais secīgums

Sakārtojumā saistītajiem komponentiem nosaucot parādības vai procesus, kas ekstralingvistiskajā pasaulē, respektīvi, realitātē, pastāv hronoloģiskā laika un/vai cēloņa–seku vai loģiskā secībā, komponentu secība atspoguļos nosaukto parādību vai procesu secību, kāda tā ir realitātē. Šāda parādība analizēta vairāku autoru pētījumos – to aprakstījuši J. Malkīls (1959), K. Alans (1987), arī S. Benora un R. Levi (2006) un A. Lomanis (2013). Šis semantiskais faktors šķirts arī V. Kūpera un Dž. Rosa pētījumā, un autori secina, ka valodā ir sakārtojuma konstrukcijas, kur komponentu secība nav izskaidrojama ar postulēto principu *Es vispirms*, bet gan saistāma ar komponentu nosaukto darbību hronoloģisko secību realitātē (autori hronoloģisko secību attiecinājuši tikai uz sakārtotu darbības vārdu secību). Pie līdzīga rezultāta un secinājumiem nonākusi Ģertrūde Fenka-Ocklona (*Gertraud Fenk-Ozclon*), pētīdama neapvēršamā vārdrindā saistītu komponentu secību. Valodniece izvirza komponentu lietojuma biežumu kā galveno faktoru, kas nosaka sakārtojumā saistītu komponentu secību un paredz, ka biežāk lietotais vārds sakārtojuma konstrukcijā ieņems pirmo pozīciju. Autoresprāt, lietojuma biežums komponentu secību paredz daudz precīzāk nekā citos pētījumos aplūkoti semantiskie un formālie faktori. Tomēr arī G. Fenka-Ocklona atzīst, ka ir gadījumi, kad komponentu secība neatbilst postulētajam lietojuma biežuma principam, un to iespējams pamatot tikai ar realitātes noteikto secīgumu, jo gan runātājam, gan klausītājam šāda secība valodā ir vieglāk uztverama, pat ja sakārtojuma konstrukcijas pirmajā pozīcijā atrodas retāk lietots vārds (Fenk-Ozclon 1989: 535). Šāds secinājums tātad apstiprina un pārliecinoši pamato nepieciešamību realitātes noteikto secīgumu analizēt kā atsevišķu faktoru, jo īpaši tādēļ, ka vairumā valodu komponentu lineārā secība tiek interpretēta kā realitātē norisinājušos notikumu secīgs atspoguļojums (Siewierska 1988: 79). Balstoties uz dažādos pētījumos izdarītajiem secinājumiem, kā arī analizējot valodas materiālu, šajā darbā secināts, ka realitātes noteiktais

secīgums attiecināms ne vien uz sakārtotiem darbības vārdiem, bet arī citu vārdšķiru vārdiem (Malkiel 1959: 146; Benor, Levy 2006: 240).

Realitātes noteiktu komponentu secību iespējams uzlūkot divējādi – vispārināti un konsituatīvi. Tādējādi šis faktors ir ne vien semantisks, bet arī pragmatisks, jo saistīts ar konkrētas situācijas atspoguļojumu valodā. Šajā pētījumā analizētajā valodas materiālā sastopamas sakārtojuma konstrukcijas, kur komponentu secība saistīta gan ar realitāti kopumā, gan ar konsituāciju un komponenti ir sarindoti atbilstoši to nosaukto procesu vai parādību secīgumam konkrētajā situācijā. Piemēram:

(1.3.1) *Saules sistēmas izveidošanās un evolūcija ir sākusies pirms 4,6 miljardiem gadu.*

(1.3.2) *Atspiežos pret balķu grēdu, **uzpīpoju.***

Abos teikumos sakārtojumā saistīto komponentu secību ir noteicis nosaukto procesu hronoloģiskais secīgums realitātē, taču atšķirība ir tajā, ka (1.3.1) piemērā nosauktie procesi nav īstenojami apvērstā secībā. Tas secināms no saistīto komponentu semantikas, kas rāda, ka starp tiem pastāv cēloņa–seku attiecības (evolūcija jeb attīstība nav iespējama bez izveidošanās/rašanās). Turpretim (1.3.2) piemērā komponentu secību noteic nosaukto procesu īstenošanās kārtība konkrētā situācijā – darbības vārdu nozīmes pieļauj arī apvērstu secību, jo nosauktās darbības nav cēloņsakarīgi saistītas. Realitātes noteiktās komponentu konsituatīvās secības izpratne ir saistīta ar Pola Graisa (*Herbert Paul Grice*) izvirzītajiem saziņas postulātiem, jo īpaši ar izteiksmes veida principu, kas noteic, ka izteikumam jābūt skaidram, nepārprotamam, īsam un secīgam (Grice 1995: 27). Attiecībā uz sakārtojuma konstrukcijām šis princips paredz, ka komponentu secībai jāatbilst aprakstīto notikumu hronoloģiskā secība konkrētajā situācijā (Blakemore, Carston 2005: 570). Tādējādi pamatoti secināms: ja vien saziņā tiek ievēroti P. Graisa saziņas postulāti, komponentu secību vārdīndā nosaka konsituatīvā realitāte vai plašākā izpratnē – realitātes noteiktais secīgums.

Realitātes noteiktais secīgums realizējas hronoloģiskajā procesu un/vai parādību secībā, cēloņa–seku attiecībās, kā arī loģiskajā secībā. Hronoloģiskā (t. i., laika) un cēloņa–seku secība primāri saistāma ar realitāti kopumā un ārpusvalodiskām zināšanām, turpretim loģiskais secīgums, lai arī saistīts ar notikumu un parādību loģisko secību realitātē, attiecināms uz cilvēku veidotu, vispārpieņemtu lietu kārtību. Tādējādi par realitātes noteiktu loģisku komponentu secīgumu iespējams runāt, piemēram, gadījumos, kad saistītie vārdi sakārtoti alfabētiskā secībā (piemēram, *Dzēšanas darbos piedalījās Maltas, Rēzeknes un Viļānu ugunsdzēsēji*) vai arī nosauc vienas skalas vērtības un ir sarindoti atbilstoši nosauktajām vērtībām augošā vai, retāk, dilstošā secībā (piemēram, *Latvijā ar difteriju miruši 12 cilvēki, no viņiem četri bērni – trīs,*

četrus, piecus un septiņus gadus veci un [...] pirmsdien tika aizturēti 17, 16 un 15 gadus veci pusaudži) (Allan 1987: 55; Benor, Levy 2006: 240). Sakārtotu komponentu secību vienlaikus var noteikt gan hronoloģiskais, gan arī loģiskais secīgums, piemēram, *pamatskola un vidusskola* (Lohmann 2013: 32). Hronoloģiskā secība var būt arī vienīgais acīmredzamais semantiskais faktors (piemēram, *pagātne un tagadne*), taču to var papildināt arī cēloņa–seku attiecības, kas pastāv starp komponentiem un noteic to secību, piemēram, *jautājums un atbilde* (Malkiel 1959: 146).

Analizētajā valodas materiālā sastopamas sakārtojuma konstrukcijas, kur komponentu secību noteic nosaukto procesu hronoloģiskais secīgums, piemēram:

- (1.3.3) *Svešiniece **piecēlās, atvadījās** no vecā vīra un dīvainā izskata sievietes un izgāja ārā.*
- (1.3.4) *12.00 – sacensību **atklāšana un starts** (Pilssalā).*
- (1.3.5) *Viņš norunātajā vietā nedrīkst ierasties ne **agrāk**, ne **vēlāk**, ir jābūt tieši laikā.*

Minētajos piemēros sakārtojumā saistītie komponenti nosauc laikā secīgi realizētus vai realizējamus procesus, sākot ar agrāk notikušo vai agrāk paredzamo (plānoto) procesu. Tāpat hronoloģiski noteikta, tomēr ciešāk saistīta ar konkrētu situāciju ir komponentu secība šajos piemēros:

- (1.3.6) *Jaunos sīpoliņus **notīra, nomazgā un sagriež** ripiņās.*
- (1.3.7) ***Pievienojiet** austiņas, **atbloķējiet** funkciju HOLD un **ieslēdziet** Walkman atskaņotāju.*

Sakārtotie komponenti šajos piemēros nosauc secīgi veicamas darbības, tomēr to secīgumu ietekmē nevis realitāte kopumā, bet gan konkrēta situācija, kur vēlāmā rezultāta sasniegšanai nosauktās darbības veicamas tieši šādā secībā. Šāda komponentu secība raksturīga dažāda veida instrukcijām, piemēram, ēdiena pagatavošanas, tehniskām norādēm, kā arī lietošanas pamācībām.

Nereti komponentu secību nosaka ne vien notikumu hronoloģiskais secīgums, bet arī cēloņa–seku attiecības, kas pēc būtības ir hronoloģiska parādība, piemēram:

- (1.3.8) *Viņi **raka, stādīja, novāca, pārdeva.***
- (1.3.9) *(Meitas) siena **plāvās saplūca** puķes un **vija** vainagus.*

Minētajos piemēros sakārtoto komponentu secībā ievērota ne vien notikumu hronoloģiskā secība realitātē, bet arī to savstarpējās cēloņa–seku attiecības (nav pārdodams

tas, kas nav novākts, un nav novācams tas, kas nav iestādīts, tāpat vīt vainagus no nesaplūktiem ziediem ir neiespējami). Cēloņa–seku attieksmes papildina hronoloģisko secīgumu komponentu izvietojumā arī šādās sakārtojuma konstrukcijās:

(1.3.10) *Viņa **nokāpa** pa kāpnēm un **izgāja** ārā.*

(1.3.11) ***Nokritu** un **sasitos**.*

Minētajos piemēros komponentu secība ir ciešāk saistīta ar noteiktu situāciju nekā (1.3.8) un (1.3.9) piemērā un cēloņsakarība starp komponentiem nav tik uzskatāma, jo darbības vārdu nozīme noteikti neparedz tieši šādu procesu secību realitātē un atkarībā no situācijas var būt apvērsta.

Starp komponentu nosauktajām parādībām un procesiem pastāvošās cēloņa–seku attieksmes ir vieglāk konstatējamas un noteic to secību šajos piemēros:

(1.3.12) ***Tikšanās** un **šķiršanās**, viss puķēs.*

(1.3.13) *Te man **ir auksti** un **nepatīk!***

(1.3.14) *Mia **atsperas** pret laipu un rāmi **iestīd** dīķi.*

(1.3.15) *Tā nu mēs, apkrāvušies ar galdu, krēslu, maisiem, tehniku, gājām gan **turp**, gan **atpakaļ**, smejojoties, ka vajadzētu, lai kāds nobildē arī šo.*

Visos gadījumos pirmais komponents vārdzīnā nosauc vai raksturo agrāk notikušu darbību, kas uzskatāma arī par otrā komponenta nosauktās darbības cēloni. Tā (1.3.12) piemērā par *šķiršanās* cēloni uzskatāma *tikšanās*, savukārt (1.3.15) piemērā cēloņsakarība vērojama starp vietas apstākļa vārdiem, jo nākt *atpakaļ* nav iespējams, nedodoties *turp*. Cēloņa–seku attieksmes pastāv starp komponentiem (1.3.13) piemērā, kur sakārtojumā saistīti izteicēji, kas nosauc personas attieksmi pret situāciju. Šādu attieksmju esamību piemērā nosaka tas, ka sakārtojuma konstrukciju iespējams pārveidot un tajā ietvertu informāciju izteikt šādi: *Man te nepatīk, jo man ir auksti*. Turpretim teikums *Man ir auksti, jo man te nepatīk* ir iederīgs tikai specifiskā kontekstā. Cēloņa–seku noteikta komponentu secība ir arī (1.3.14) piemērā, jo to mainīt, līdzīgi kā (1.3.13) piemērā, nav iespējams.

Realitātes noteiktais loģiskais secīgums ir saistīts ar sabiedrības radītu un vispārpieņemtu lietu kārtību, ko veido loģiskas sistēmas, kur tajās ietilpstošās vienības ir secīgi sarindotas. Par tādām sistēmām uzskatāmas laika, dažādu matemātisko mērvienību skalas, arī alfabētiskā secība. Tādējādi realitātes noteiktais loģiskais secīgums paredz, ka komponenti tiks sarindoti atbilstoši to secībai skalā. Piemēram:

(1.3.16) a. *Gāja **gadi** un **gadsimti**.*

b. *Viņus tur turēja ieskundētus **dienām** un **nedēļām** ilgi.*

- (1.3.17) a. *Sestdienās un svētdienās viņš vienmēr cenšas būt mājās.*
b. *Šajā pašā laikā ievācama asinszāle, kuru var plūkt jūnijā un jūlijā.*

(1.3.16) piemēros komponenti nosauc dažādas laika mērvienības un sarindoti augošā secībā. Turpretim (1.3.17) piemēros komponentu secību var skatīt kā hronoloģisku, jo pirmais komponents nosauc hronoloģiski agrāku parādību, un arī kā loģisku, jo komponentu nosauktie jēdzieni ir iekļaujami cilvēku veidotā secīgā laika skaitīšanas sistēmā. Gadījumos, kad komponentu nosauktās parādības ir uztveramas kā vienas skalas vērtības, secība mēdz būt apvērsta – to iespējams saistīt ar nosaukto vienību savstarpējām hierarhiskajām attiecībām. Tās noteic, ka komponents, kas nosauc būtiskāku un augstāk vērtētu, tostarp lielāku, vienību, nostāsies sakārtojuma konstrukcijas pirmajā pozīcijā, piemēram:

- (1.3.18) *Sešas planētas, vismaz trīs pundurplanētas un daudzus mazākus objektus, apriņķo dabiskie satelīti, kurus parasti sauc par “pavadoņiem”.*
(1.3.19) *Nesaudzīgas mežu izciršanas rezultātā Baltijas jūras un Rīgas līča piekrastē 18. un 19. gs. veidojās ceļojošās kāpas.*
(1.3.20) *Ir iespējams pīlns, gredzenveida vai daļējs Saules aptumsums.*

Lai gan komponentu secību šādos gadījumos var noteikt hierarhiskās attiecības, to ietekme vērtējama kā svārstīga, jo sastopamas arī sakārtojuma konstrukcijas, kur ievērota realitātes noteiktā loģiskā secība, vispirms nosaucot skalā mazāko vienību:

- (1.3.21) *[..] komentē Jānis Baumanis, kurš nākamgad plāno startēt ar Supercar klases auto, tik pagaidām vēl nav zināms – Eiropas vai pasaules čempionātā.*
(1.3.22) *Policijas darbinieki pastiprinātu uzmanību pievērsīs arī iereibušiem gājējiem, velosipēdistiem un mopēdistiem [..].*

Šādas komponentu secības svārstības būtu analizējamas katrā konkrētā gadījumā atsevišķi, jo, kā rāda piemēri, komponentu secība ir saistīta ar iespēju nosauktajai vienībai piešķirt statusu hierarhiskā sistēmā. Piemēram, (1.3.21) teikumā hierarhiskās attiecības, kas paredz, ka sakārtojuma konstrukcijas pirmajā pozīcijā būtu jānostājas *pasaules* (kā augstāka statusa vienībai), nav ievērotas, jo loģiskā un hronoloģiskā secība paredz, ka *pasaules čempionātā* var piedalīties labākie no Eiropas čempionāta, nevis otrādi. Tā arī (1.3.22) piemērā, lai arī nosauktie satiksmes dalībnieki ir vienas hierarhiskās sistēmas elementi, komponentu secību nenosaka tiem piešķirtais statuss, kas, no dažādiem aspektiem raugoties, ir pretrunīgs. No vienas puses, mehānisko transportlīdzekļu vadītāju kā satiksmes dalībnieku statuss ir augstāks nekā gājējam, no otras puses – gājējs uztverams kā neaizsargātākais, apdraudētākais

satiksmes dalībnieks. Tādējādi šajā gadījumā pieļaujams, ka izšķirošs komponentu secībā ir hronoloģiskais un loģiskais secīgums, kas norāda uz dažādām ceļu satiksmes dalībnieka attīstības pakāpēm, sarindojot tās, sākot ar pirmo.

Loģiskais secīgums noteic komponentu secību šādos gadījumos:

(1.3.23) *[..] algas knapi dzīvokļa īrei pietiek, un sīkie ar' mani viens un divi izbesīja.*

(1.3.24) *Lielkoncertā uzstāsies aptuveni 500 dejojāji no bērnu, jauniešu un vidējās paaudzes deju kolektīviem.*

(1.3.25) *Spēcīgāki bija tikai Daugavpils bērnu un jaunatnes sporta skolas cīkstoņi.*

Šajos piemēros sekots nosaukto jēdzienu skaitliskajai vērtībai. (1.3.24) un (1.3.25) piemērā komponentu nosauktie jēdzieni ir cieši saistīti ar noteiktu vecumu, kas ir skaitliska vērtība, un to secību iespējams skaidrot ar secīgumu realitātē, tādējādi pirmajā pozīcijā nostājas komponents, kas nosauc mazāku vienību. Šajā gadījumā varētu uzskatīt, ka pārkāpta hierarhisko attieksmju noteiktā secība, kas paredz, ka gados vecāka persona tiks minēta pirmā. Tomēr realitātes noteiktais loģiskais secīgums dominē, jo sakārtotie komponenti nosauc nevis konkrētu personu, bet vispārīgu vecuma grupu, kas nav uzlūkojama kā hierarhiskas sistēmas vienība.

Loģiskas sistēmas noteikta ir komponentu secība gadījumos, kad tie sarindoti, balstoties nevis uz kādiem skaitliskiem rādītājiem (piemēram, pēc pilsētas lieluma, ko noteic iedzīvotāju skaits, teritorija vai kāda cita skaitliska vērtība), bet saskaņā ar latviešu valodas alfabētu:

(1.3.26) *Intervijas tika veiktas bijušajos Alūksnes, Balvu, Bauskas, Cēsu, Daugavpils, Jēkabpils, Krāslavas, Limbažu, Ludzas, Madonas, Rīgas, Saldus, Talsu, Valmieras, Valkas, Ventpils rajonos.*

(1.3.27) *[..] piederēs viens vai vairāki nekustamie īpašumi Rīgā, Rīgas plānošanas reģionā vai republikas pilsētās – Daugavpilī, Jelgavā, Jēkabpilī, Jūrmalā, Liepājā, Rēzeknē, Valmierā vai Ventpīlī.*

Par loģiski noteiktu uzskatāma komponentu secība arī šādās vārdrindās:

(1.3.28) *Lielākā skaitā šī suga tika novērota augusta sākumā un augusta beigās.*

(1.3.29) *Promocijas darbs sastāv no ievada, izmantoto avotu un literatūras apskata, piecām pamatnodaļām, nobeiguma, avotu un literatūras saraksta un pielikumiem.*

(1.3.30) *Es ieteiktu vienmēr sākt un beigt treniņus ar iesildīšanos.*

Minētajos piemēros komponenti apzīmē procesa vai parādības stadijas vai daļas un ierastā secība ir šāda: sākums–vidus–beigas, sasaucoties ar to hronoloģisko realizāciju realitātē.

No iepriekš minētā iespējams secināt, ka realitātes noteikta komponentu secība var būt vienlaikus saistīta ar vairākiem aspektiem un attieksmēm, kas pastāv starp komponentu nosauktajiem procesiem un parādībām. Tā arī šis semantiski pragmatiskais faktors vairākos gadījumos nosaka tādu komponentu secību, kas ir pretēja gan hierarhisko attieksmju, gan formālo faktoru noteiktajai.

4.2. Funkcionāli pragmatiskie faktori

Līdz šim pētījumā sakārtojuma konstrukcijas analizētas galvenokārt šķirti no konteksta, taču jāņem vērā, ka valodas galvenā funkcija ir saziņas jeb komunikatīvā. Tādējādi sakārtojuma konstrukcijas uzskatāmas par saziņas vienību daļām un analizējamas dinamiskā aspektā, kas noteic, ka arī tām piemīt sava, no teikuma relatīvi neatkarīga, komunikatīva struktūra, kas izteikta ar valodas līdzekļiem un ir atkarīga no ārpusvalodiskiem faktoriem – saziņas situācijas dalībnieku zināšanām par pasauli un saziņas situāciju (Valkovska 2016: 18). Kā minēts šī darba 3. nodaļā, analizējot teikuma komunikatīvo struktūru, šķirami divi līmeņi – tēma/rēma un zināmais/jaunais –, kas ir dažādi šīs struktūras aspekti. No tiem pirmais ir orientēts uz runātāju, savukārt otrs – uz uztvērēju, tomēr izteikuma struktūras izveide abos aspektos ir atkarīga no runātāja, jo tieši viņš ir tas, kurš izteikumu izveido, balstoties uz kontekstu, situāciju vai konsituāciju (Lokmane 2010b: 65; Halliday 2014: 120; Valkovska 2016: 63).

Nosauktie komunikatīvās struktūras līmeņi sakārtojuma konstrukcijā tiek īstenoti daļēji, un, analizējot sakārtojuma konstrukciju komunikatīvo struktūru, nav iespējams runāt par tēmu un rēmu šo terminu šaurākajā izpratnē. Saskaņā ar to tēma nosauc ziņojuma galveno saturu un norāda, par ko teikums ir noteiktā kontekstā (Skujiņa 2007: 394; Matthews 2007a: 407), savukārt rēma nosauc ziņojuma galveno saturu un pauž informāciju par tēmu (Skujiņa 2007: 325; Matthews 2007a: 347). Sakārtojuma konstrukcijā šīs aktuālā daļījuma vienības neparādās, un visa konstrukcija pilnībā ietilpst vai nu tēmā, vai rēmā. Piemēram, teikumā *Tantes un tēvoči pareģoja man lielu nākotni* sakārtojuma konstrukcija (*tantes un tēvoči*) ietilpst tēmā, turpretim teikumā *Olīvija bija tērpusies platā, melnā kleitā tā (platā, melnā)* ietilpst rēmā. Tātad sakārtojuma konstrukcijas komunikatīvo struktūru iespējams analizēt no otrā – zināmais/jaunais – aspekta.

Vairums pasaules valodnieku ir vienisprātis, ka teikuma izveidē būtisks ir komponentu informācijas statuss un valodas lietotāji seko principam *zināmais–jaunais*, kas paredz, ka teikuma sākumā tiks novietoti komponenti, kas nosauc zināmo informāciju (Lohmann 2013: 29). Principa *zināmais–jaunais* ietekme ir plaši pētīta un apstiprināta, analizējot izteikuma

komunikatīvo struktūru, taču tikai nedaudzos pētījumos tā realizācija analizēta sakārtojuma konstrukcijās, galvenokārt pētījumos aplūkotā valodas materiāla specifikas dēļ, jo pētīti ir apvēršami un neapvēršami binomināli savienojumi atrauti no konteksta. Eksperimentālā pētījumā principa *zināmais–jaunais* ietekmi vārdrindā konstatējusi K. Boka, secinot, ka respondentu atbildēs iekļautajās sakārtojuma konstrukcijās pirmo pozīciju visbiežāk ieņem vārds, kas minēts jautājumā un tādējādi nosauc zināmu informāciju (Bock 1977: 730). Kā viens no faktoriem, kas ietekmē sakārtotu komponentu secību, princips *zināmais–jaunais* ir izvirzīts arī S. Benoras un R. Levi (2006) un A. Lomaņa (2013) pētījumos. Autori, lai konstatētu tā ietekmi uz komponentu secību, sakārtojuma konstrukcijas skatījuši kontekstuāli, paplašinādami analīzei pakļautā teksta apjomu un analizēdami arī tuvāko valodas apkaimi. Valodnieku secinājumi un gūtās atziņas ir identas – ja kāds no saistītajiem komponentiem tekstā ir minēts iepriekš, sakārtojuma konstrukcijā tas ieņems pirmo vietu (Benor, Levy 2006: 241; Lohmann 2013: 120). Turklāt šāda secība, kā konstatējuši S. Benora un R. Levi, nekad netiek pārkāpta (Benor, Levy 2006: 241). A. Lomanis līdzās informācijas statusam izvirza uzsvara ietekmi sakārtotu komponentu secībā, paredzot, ka uzsvērtais komponents nostāsies vārdrindas beigās, tādējādi uzsvara noteikta secība visdrīzāk atbilstu principam *zināmais–jaunais*. Tomēr, pēc autora domām, tie būtu šķirami, jo *zināmais–jaunais* komponentu secību nosaka arī neitrālā runā un nav obligāti saistāms ar kāda komponenta īpašu intonatīvu izcēlumu. Šī faktora ietekmi A. Lomanis detalizēti neanalizē, pamatojot to ar pētījuma empīriskā materiāla un pētījuma metodes specifiku (Lohmann 2013: 30–31).

Septiņu hierarhisko principu sistēmā, kas nosaka komponentu secību ne vien teikumā, bet arī vārdrindā, K. Alans līdzās hierarhiskajam principam *zināmais–jaunais* izvirza komponenta nosauktās parādības noteiktības un referenta statusa hierarhisko principu (angl. *definitivity and referentiality hierarchies*). Noteiktība un referenta statuss paredz, ka komponents, kas nosauc noteiktu referentu, nostāsies pirms tāda, kas nosauc nenoteiktu referentu (Allan 1987: 56–57). Tā par referenta statusa noteiktu K. Alans uzskata komponentu secību vārdrindā *Makss un kāda viņa draudzene*, kur saistīto komponentu nosaukto referentu statuss ir atšķirīgs (Allan 1987: 57) un to noteic nevis konteksts, bet gan runātājam un klausītājam pieejamā ekstralingvistiskā informācija par nosauktajām personām. Tādējādi šādas sakārtojuma konstrukcijas visprecīzāk raksturo opozīciju *nozīmīgs–nenozīmīgs* un *zināms–nezināms* mijiedarbe. Autora izmantotajā piemērā novērojama arī secība, ko noteic teksta vienību saistījums jeb kohēzija (Skujiņa 2007: 185), un komponents, kas sakārtojuma konstrukcijā ir otrajā pozīcijā, ir anaforiski saistīts ar pirmo komponentu.

Ņemot vērā minēto cittautu valodnieku pētījumus un gūtās atziņas, šajā darbā izvirzīti divi funkcionāli pragmatisku faktoru pāri, kas nosaka komponentu secību vārdrindā:

1) informācijas statuss un uzsvars un 2) referenta statuss un sasaiste. Informācijas statuss noteic, ka vārdrindā pirmo pozīciju ieņems komponents, kas nosauc zināmu informāciju, savukārt referenta statuss un sasaiste ir funkcionāli pragmatisks faktors, kas skatāms no diviem aspektiem. Pragmatiskā aspektā referenta statuss paredz, ka sakārtojuma konstrukcijas sākumā nostāsies komponents, kas nosauc zināmu, noteiktu referentu, turpretim komponentu nosaukto referentu sasaiste analizēta funkcionālā aspektā, un paredzams, ka vārdrindas pirmais komponents iekļaus otrā anaforas referentu.

4.2.1. Informācijas statuss un uzsvars

Šī darba 3. nodaļā minēts, ka, analizējot vārdu secību un tās īpatnības, kā arī mēģinot noteikt faktorus, kas ietekmē vārdu secību, izejas punkts ir vārdu pamatsecība – tieša jeb neitrāla vārdu secība, kas izsaka pamatinformāciju bez emocionālas vai stilistiskas papildinformācijas, nebalstās uz kontekstu un ko nenosaka kāds īpašs komunikatīvs nolūks vai uzsvars (Skujiņa 2007: 403). 4.1. apakšnodaļā analizētie semantiskie faktori nosaka sakārtotu komponentu secību, kas kopumā nav atkarīga no konteksta un situācijas, kādā tie lietoti. Par izņēmumu uzskatāmas specifiskas sakārtojuma konstrukcijas, kurās komponentu secība ir konsituatīvās realitātes noteikta un atspoguļo komponentu nosaukto parādību vai procesu īstenošanos konkrētā situācijā, piemēram, *Francim acis iezvērojās naidā, viņš norūva telefonam klausuli un parādīja viņai kulaku*. Šajā gadījumā, ievērojot P. Graisa postulēto saziņas veida principu, komponentu secība atbilst konsituatīvās realitātes noteiktajam secīgumam, kas ir semantiski pragmatisks faktors. Tas analizēts iepriekš un turpmākajā pētījuma daļā netiks aplūkots.

Ņemot vērā iepriekš minēto, iespējams izvirzīt hipotēzi, ka semantisko faktoru noteikta komponentu secība vārdrindā ir neitrāla vārdu secība, kas neietver papildu informāciju un nav komunikatīvi specifiska. Turklāt šādu secību var uzskatīt par atbilstošu principam *zināmais–jaunais*, jo to noteic faktori, kas cieši saistīti ar emocionālo un racionālo pasaules uztveri un zināšanām par tās sociālajām hierarhiskajām sistēmām. Pasaules uztvere un izzināšana ir pakāpenisks process, kas pieļauj interpretēt vieglāk uztveramo un ātrāk apgūto informāciju kā zināmu. Tātad secināms, ka apvērsta komponentu secība var norādīt uz izmaiņām informācijas struktūrā (komponentu informācijas statusā) un īpašu komunikatīvu nolūku un uzsvaru. Piemēram:

(2.1.1) *Atbilstoši tas tika domāts, ka Pūķa aste vai galva atrodas pie viena no Mēness mezgliem. Mēnesim, tāpat tā mezgliem, tiek piešķirta liela karmiska*

loma. Mēness un Saules aptumsumiem ir pat lielāka ietekme uz cilvēkiem, viņu psihi un veselību nekā Mēness fāžu maiņām.

Saskaņā ar semantiskajiem faktoriem, sakārtojumā saistīto komponentu secība visbiežāk ir otrāda, tomēr, skatot plašāku valodas apkaimi, secināms, ka šajā gadījumā ievērots princips *zināmais–jaunais*, jo *Mēness* vairākkārt minēts iepriekš, kas tādējādi to padara par zināmu informāciju. Konteksta noteikta ir komponentu secība šādās sakārtojuma konstrukcijās:

- (2.1.2) *Ap 100 cilvēku ar dažādiem sauķiem un plakātiem šorīt pie Saeimas protestēja pret grozījumiem Reproductīvās veselības likumā, kas paredz ierobežot nedzemdējušu sieviešu iespējas ziedot olšūnas, novēroja LETA. Protestētāji, kuru vidū lielākoties bija jaunāka gadagājuma cilvēki, izkiedza aicinājumus “Visām olām vienādas tiesības!”, “Sieviešu tiesības – cilvēktiesības!” un “Rokas nost no mūsu olām!”. Starp protestētājiem bija gan **sievietes**, gan **vīrieši**.*
- (2.1.3) *Pētījumā DziLDT tika sīkāk analizēta apmierinātība ar darbu un ar iespējām saskaņot **darba** un **ģimenes** (privāto) dzīvi kā indikatori, kas raksturo sieviešu un vīriešu subjektīvo pašnovērtējumu darba tirgū jeb subjektīvo dzimumu līdztiesības situāciju.*
- (2.1.4) *Vienu dienu pirms Rimi bērnu maratona, 15. maijā, dalībnieki numurus varēs izņemt arī Lattelecom Rīgas maratona Expo pasākumā Olimpiskajā sporta centrā Rīgā. Maratona organizatori ir īpaši parūpējušies par to, lai **bērni** un **vecāki** pasākuma laikā justos droši.*
- (2.1.5) *Krāsas, kurās ietilpst svins, ir bīstamas gan apkārtējai videi, gan cilvēka veselībai. Neliela svina koncentrācija negatīvi ietekmē smadzeņu darbību. Bērniem tas ir īpaši bīstami – palēninās gan **garīgā**, gan **fiziskā** attīstība.*

Minētajos piemēros komponentu secība vārdriņdā ir pretēja semantisko faktoru – gan kognitīvi emocionālo aspektu, gan hierarhisko attieksmju – noteiktajai secībai, taču, ņemot vērā kontekstu, kādā sakārtojuma konstrukcija lietota, komponentu secību nosaka to informācijas statuss, un tā atbilst principam *zināmais–jaunais*.

(2.1.1) – (2.1.5) piemēri rāda, ka sakārtoto komponentu informācijas statuss ir cieši saistīts ar kontekstu, kādā sakārtojuma konstrukcija lietota. Tomēr analizētais valodas materiāls liecina, ka latviešu valodā pastāv sakārtojuma konstrukcijas, kam piemīt sava, no teikuma relatīvi neatkarīga, informācijas struktūra un kas saistāmas ar īpašu komunikatīvu nolūku un uzsvāru. Šādām konstrukcijām ir raksturīgs specifisku sakārtojuma saikļu lietojums, kas norāda

uz jēdzieniskajām attieksmēm starp komponentiem, kā arī ir saistīts ar kāda komponenta intonatīvu un pragmatisku uzsvērumu. Līdz šim analizētas vaļējas sakārtojuma konstrukcijas, kurās starp saistītajiem komponentiem pastāv vienojuma vai šķīruma jēdzieniskās attieksmes un saistījuma izteikšanas līdzekļi ir vienvārda saikļi (*un, vai* u. c.) vai atkārtoti saikļi (*gan – gan, ne – ne, vai – vai* u. c.). Savukārt nav aplūkotas tādas vaļējas un slēgtas sakārtojuma konstrukcijas, kur starp komponentiem pastāv pretstatījuma, paskaidrojuma, arī vienojuma un šķīruma attieksmes, kas izteiktas ar vienvārda, taču lielākoties ar pāra saikļiem. Pāra saikļi ir vairākvārdu saikļu paveids, kas sastāv no divām teikumā šķirti novietotām, taču jēdzieniski nedalāmām daļām, kas saikli veido tikai šādā vārdu salikumā (Smiltneiece 2013b: 643). Šādu saikļu lietojums ir iespējams vaļējās un slēgtās vārdriņās, un pastarpināti tie veido sakārtojuma konstrukcijas iekšējo komunikatīvo struktūru, kas ļauj analizēt komponentu secību pēc to informācijas statusa un tiem piešķirtā intonatīvā vai pragmatiskā uzsvara. Tādi ir vienojuma vienvārda, vairākvārdu un pāra saikļi (*arī, kā arī, kā – tā, kā – tā arī, tiklab – kā, tiklab – kā arī, ne tikai – bet arī, ne vien – bet arī, ne tikvien – bet arī*), šķīruma pāra saikļi (*vai nu – vai, vai nu – vai arī*) un pretstata saikļi (*bet, ne, nevis, nevis – bet, ne – bet, taču, tikai, tomēr, toties*).

Vienojuma saikļi *arī* un *kā arī* komponentus saista vienojuma attieksmēs, taču atšķirībā no saikļa *un* to semantika izsaka pievienojumu¹⁴. Piemēram:

(2.1.6) a. *To, kas ir mīlestība, būtu jāzina katram, vēl jo vairāk tāpēc, ka mīlas lietās var gadīties **visādi**, arī **vēl trakāk** nekā Ziedoņa minētajā piemērā.*

b. *Liekas, ka viņš fanātiski tic Dievam, tāpēc **apkārtējie**, arī **paši tuvākie cilvēki**, nav svarīgi.*

(2.1.7) a. *Viņš atzinīgi **novērtēja** arhitekta Gunāra Birkerta un Nacionālās būvkompaniju apvienības veikumu, kā arī **bija pārliecināts**, ka Gaismas pils noteikti kļūs par Rīgas un visas Latvijas simbolu.*

b. *[..] pašvaldība **ir ņēmusi vērā** VK revīzijas **ieteikumus** attiecībā par pašvaldības izveidotajām aģentūrām, kā arī **veikusi** aģentūru darbības lietderības, efektivitātes un ekonomisko **izvērtējumu**.*

(2.1.8) *Ievārījumam nav vajadzīgs pārāk daudz cukura, labi garšo ar parastajām un kartupeļu **pankūkām**, arī kopā ar **asinsdesu**.*

Komponentu secība šajās konstrukcijās atbilst semantisko faktoru noteiktajai – (2.1.6) piemēros tā atbilst principam *vispārināts–specifisks*, (2.1.7) piemēros komponentu secība atbilst realitātes noteiktajam secīgumam, savukārt (2.1.8) piemērā komponentu secība

¹⁴ Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/ar%C4%AB/2>, arī <http://www.tezaurs.lv/#/sv/ar%C4%AB/1>.

skaidrojama gan ar semantiskiem, gan formāliem faktoriem. Tomēr minētajos piemēros komponentu secība ir cieši saistīta ar izmantoto saikļu *arī* un *kā arī* semantiku, kas turklāt nepieļauj apvērstu komponentu secību, jo norāda uz konstrukcijas informācijas struktūru, kur zināmajai informācijai, kas izteikta ar pirmo komponentu, pievienota jaunā informācija, ko izsaka otrais komponents. Šāds saistījums norāda arī, ka pēdējā komponenta nosauktā parādība vai process ir īpaši uzsvērts. To iespējams konstatēt, ja izmantotos saikļus aizstāj ar salīdzinoši neitrālo *un* – piemēram, *[..] labi garšo ar pankūkām un asinsdesu, pašvaldība ir ņēmusi vērā [..] ieteikumus un veikusi [..] izvērtējumu*. Šādi izteikta, iepriekš uzsvērtā jaunā informācija akcentu ir zaudējusi.

Sakārtojuma konstrukcijas iekšējā informācijas struktūra ir konstatējama un noteic komponentu secību vārdrindās, kas veidotas ar saikļiem *kā – tā, kā – tā arī, tiklab – kā, tiklab – kā arī*. Līdzās vienojuma jēdzieniskajām attieksmēm šo saikļu semantika izteic arī salīdzinājumu (Smiltnece 2013b: 655). Piemēram:

- (2.1.9) *Sestklasniece Diāna Dalbe kā **uzņēma** tempu, tā **noturēja** līdz pat finišam.*
(2.1.10) *[..] Daugavas krastos atradušās kā senās **baltu cilšu**, tā arī **lībiešu** pilis.*
(2.1.11) *Smilģis teica, ka mums ir vienlīdz jāprot runāt tiklab kā ar **prezidentu**, tā **šinderu**.*

Minētajos piemēros starp komponentu nosauktajām parādībām pastāv ne tikai vienojuma, bet arī salīdzinājuma attieksmes. Saikļu izteiktais salīdzinājums norāda arī uz komponentu informācijas statusu, jo salīdzināt kaut ko var tikai ar zināmu informāciju. Tādējādi secināms, ka ievērots princips *zināmais–jaunais*, turklāt otrais komponents iegūst papildu uzsvaru. Tā (2.1.9) piemērā zināmā informācija ir Diānas Dalbes uzņemtais temps startā, kam, kā norāda saistījums, atbilst meitenes temps arī finišā. Tātad salīdzinājuma pamatā ir zināmā informācija, ko nosauc vārdrindas pirmais komponents. Šādas attieksmes starp komponentiem veidojas arī (2.1.10) teikumā – zināmā informācija ir tā, ka baltu cilšu pilis atradās Daugavas krastos, kas papildināta ar jauno informāciju – Daugavas krastos atradušās arī lībiešu pilis. Turpretim (2.1.11) piemērā saistījums abus komponentus nostāda vienā līmenī, taču pirmais komponents (*prezidents*) norāda uz zināmu informāciju, jo teikumā pirms sakārtojuma konstrukcijas implicīti norādīts (*vienlīdz jāprot runāt*), ka domātas ir labas runas prasmes un etiķete, ko paredz saziņa ar augsti stāvošām personām. Šai zināmajai informācijai seko jaunā un negaidītā – *šinders* jeb atejas mēslu izvedējs, ar kuru saziņā visbiežāk īpašas prasmes un etiķetes pārzināšana nav nepieciešama.

Sakārtojuma konstrukcijas iekšējā informācijas struktūra noteic komponentu secību, ja izmantoti pāra saikļi *ne tikai – bet arī, ne vien – bet arī, ne tikvien – bet arī*. Turklāt saikļu

pirmās daļas semantika norāda uz saistījuma iespējamību, kā arī pievienojumu¹⁵, savukārt otrā daļa, saistīdama vienlīdzīgus teikuma locekļus vai to kopas, var izteikt arī zināmu pretstatījumu¹⁶, norādot uz negaidītu, neierastu un jaunu informāciju, turklāt abi ar šiem saikļiem saistītie teikuma locekļi parasti ir uzsvērti (Ahero et al. 1962: 756). Piemēri:

- (2.1.12) *Jaunieši arvien biežāk dodas uz ārzemēm, kur ne tikai **apskata** skaistākās vietas, bet **pievērš** vērību arī tam, kā klājas viņu vienaudžiem.*
- (2.1.13) *Jums patīk kārtība ne tikai **apkārt**, bet arī **domās**.*
- (2.1.14) *Bibliotēka domāta ne tikai **lasīšanai**, bet arī **sarunām**.*
- (2.1.15) *[..] ne tikai **mazi**, bet arī **lieli** parka apmeklētāji priecājušies par tikšanos ar pasaku tēliem.*
- (2.1.16) *Atjaunotā iela būs ne vien **moderna**, **ērta** un **droša**, bet arī vizuāli **pievilcīga**.*

Minētajos piemēros pirmais vārdrindas komponents nosauc zināmu informāciju, uz ko norāda ne tikai konteksts un ārpusvalodas zināšanas, bet arī saikļa pirmā daļa *ne tikai*. Tā (2.1.13) piemērā komponentu secība ir gan kontekstuāli, gan ārpusvalodas zināšanu noteikta. Pirmā komponenta informācijas statusu (zināmais) nosaka iepriekš minētā *kārtība*, kas pirmajā nozīmē apzīmē telpas, vietas ‘stāvokli, kad (tas) ir kārtīgs’, savukārt otrajā – ‘organizētību un disciplīnu’¹⁷, tādējādi ticams, ka visbiežāk *kārtība* saistīta ar *apkārtni* – pirmo sakārtojuma konstrukcijas komponentu, ko papildina otrais komponents *domās*, norādot uz garīgu vietu un telpu, kas ar kārtību tiek saistīta sekundāri un ne vienmēr, tātad uztverama kā jaunā informācija. (2.1.14) teikumā pirmais komponents ir dotā informācija un tā statusu nosaka ārpusvalodas zināšanas par to, kas ir bibliotēka un kam tā paredzēta. Saikļa pirmā daļa savukārt norāda, ka nosauktā darbība konkrētajā situācijā un vidē nav vienīgā iespējamā un to var papildināt arī sarunas, kas zināmā mērā ir pretstats lasīšanai, klusuma ievērošanai bibliotēkā, tādēļ šāds papildinājums ir negaidīts un neierasts, jauns. Tā arī (2.1.16) piemērā pirmais komponents, ko veido sakārtota konstrukcija, nosauc pazīmes, kas visbiežāk tiek sagaidītas pēc kaut kā atjaunošanas, savukārt otrais komponents tās papildina ar it kā negaidītu, neierastu nosauktās reālijas papildu pazīmi. Tātad šādos saistījumos komponentu secību nosaka princips *zināmais–jaunais* un zināmo un jauno informāciju ļauj šķirt gan konteksts, gan ārpusvalodas zināšanas, gan izmantoto saikļu semantika.

¹⁵ Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/tikai>, arī <http://www.tezaurs.lv/#/sv/vien/1>.

¹⁶ Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/ar%C4%AB/2>.

¹⁷ Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/k%C4%81rt%C4%ABba>.

Pētītais valodas materiāls rāda, ka iepriekš analizēto pāra saikļu lietojums var būt apvērsts, kas tos būtiski atšķir no tādiem saikļiem kā *kā – tā*, *kā – tā arī* (piemēri (2.1.9) – (2.1.11)). Valodā, lai arī daudz retāk, sastopamas šādas sakārtojuma konstrukcijas:

(2.1.17) *Tai skaitā jānodrošina, ka šādi sodi tiek piemēroti arī **juridiskajām personām**, ne tikai **fiziskajām**.*

(2.1.18) *Briselē vārds “solidaritāte” tiek diezgan plaši lietots, un tādēļ mēs tagad gaidām **reālu palīdzību**, ne tikai **vārdus**.*

(2.1.19) *To jau pat **Bille** zina, ne tikai **mammucis** vien.*

Šajos piemēros komponentu secība ir pretēja principa *zināmais–jaunais* noteiktajai. Turklāt salīdzinājumā ar šo pāra saikļu ierasto lietojumu (piemēri (2.1.12) – (2.1.16)), kas noteic, ka uzsvērtas ir abas saistītās vienības, minētajos teikumos vērojama uzsvara maiņa. Galvenais uzsvars teikumā parasti atrodas beigās, turklāt raksturīgi, ka visbiežāk tas ir teikuma komponentos, kas izsaka jaunu, klausītājam nezināmu informāciju (Valkovska 2016: 67). (2.1.17) – (2.1.19) piemēros galvenais uzsvars atrodas nevis teikuma beigās, bet vidū, vārdrindas sākumā (*juridiskajām*, *reālu palīdzību*, *pat Bille*), turklāt šie komponenti papildus uzsvērti ar pastiprinājuma partikulām (*arī* un *pat*). Piemēri rāda, ka komponentu secība, ko nosaka informācijas statuss, ir pārkāpjama pragmatisku iemeslu dēļ, lai konkrētā situācijā noteiktu informāciju īpaši izceltu. Šādu secinājumu pamato atšķirības, kas konstatējamas, mainot sakārtojumā saistītos komponentus vietām saskaņā ar principu *zināmais–jaunais*. Tā teikuma *To jau ne tikai mammucis vien zina, bet pat Bille* intonatīvā struktūra ir būtiski mainījies – uzsvērti ir abi komponenti, turklāt papildu pretstata attieksmes, kas sākotnējā konstrukcijā ir spilgtāk izteiktas, te zudušas.

Sakārtojuma konstrukcijās, kur šķiruma jēdzieniskās attieksmes ir izteiktas ar pāra saikļiem *vai nu – vai* un *vai nu – vai arī*, komponentu secību var uzlūkot kā informācijas statusa noteiktu, proti, pirmā iespējamība runātājam un klausītājam šķiet ticamāka. Ar šiem pāra saikļiem saistītie komponenti nosauc divas vai vairākas parādības, no kurām iespējama tikai viena. Piemēram:

(2.1.20) *Pirms nedēļas trīs gadus vecais draugs (suns) vai nu **apmaldījās**, vai arī **tika nozagts**.*

(2.1.21) *Tas nozīmē, ka valdība neuzticas tautai, no jautājuma atklātas izvērtēšanas Saeimā baidās, bet ikvienām bailēm no atklātas diskusijas pamatā ir vai nu **savtīgas intereses**, vai arī **argumentu trūkums**.*

- (2.1.22) *Soņa mašīnā kļiedza, es dzirdēju, bet viņa neizkāpa no mašīnas, tātad bija vai nu **sasieta**, vai **sasista**.*

Minētajos piemēros no konteksta (pārējā teikuma), kā arī balstoties ārpusvalodiskās zināšanās un pieredzē, noprotams, ka pirmā izvirzītā iespējamība uzskatāma par ticamāku un loģiskāku, tādējādi to var uztvert kā zināmo informāciju, ko no šāda konteksta var izsecināt arī klausītājs. Turpretim otrais komponents nosauc iespējamību, kas, pēc runātāja domām, ir vai nu mazāk ticama, vai mazāk vēlama, un šādā skatījumā to varētu uztvert kā jauno informāciju, jo tā var nesakrist ar parastajām situācijas interpretācijas iespējām. Tātad sekots principam *zināmais–jaunais*, ko raksturo izvirzīto iespēju ticamība. Tā arī šajos piemēros komponentu secība atbilst tai, ko nosaka kognitīvi emocionālais princips *pozitīvs–negatīvs*.

Pretstata attieksmes starp sakārtojumā saistītiem komponentiem izteic saikļi *bet, ne, nevis, nevis – bet, ne – bet, taču, tomēr, toties*, un to semantiskās atšķirības nosaka pretstata nianses. Analizējot informācijas struktūru sakārtojuma konstrukcijās, kur starp komponentiem pastāv pretstatījuma attieksmes, būtu paturams prātā loģisks spriedums – pretstatījuma būtība nosaka to, ka kaut ko iespējams pretstatīt tikai zināmai informācijai, tādējādi iespējams izteikt pieņēmumu, ka šādās konstrukcijās komponentu secība atbilst principam *zināmais–jaunais*. Analizētais valodas materiāls šādu pieļāvumu apstiprina. Piemēram:

- (2.1.23) *“Jautā!” **labvēlīgi**, bet **strupi** pavēlēja Dievs.*

- (2.1.24) *Sievietes **noveco ātrāk**, taču **dzīvo ilgāk**.*

- (2.1.25) *Jā, es **izturēju** vairākas atlases kārtas, **nokļuvu** finālā, taču **paliku** otrais.*

- (2.1.26) *1859. gadā Darvins publicēja **vienkāršu**, toties **efektīvu** teoriju.*

Minētajos piemēros sakārtojuma konstrukciju pirmie komponenti nosauc pretstata izejas punktu, pamatu, ko varētu uztvert kā zināmo informāciju (jo īpaši (2.1.24) un (2.1.25) piemērā, kur šādu informācijas statusu komponentiem piešķir arī ārpusvalodiskās zināšanas). Turpretim otrais komponents nosauc pirmajam izteiktāk vai mazāk izteikti pretstatītu pazīmi vai procesu, kas neatbilst sagaidāmajam un tādēļ uztverams kā jauna informācija. Piemēram, (2.1.23) un (2.1.24) piemēros vārdzīmes pirmā komponenta (*labvēlīgi, noveco ātrāk*) semantika ietver noteiktu priekšstatu par objekta vai procesa tālāku attīstību, tam piesaistīts komponents, kura semantika ir pretēja gaidītajam. Tādējādi otrais komponents uztverams kā jaunā informācija tieši semantiskās neatbilstības un pēkšņuma dēļ, jo pirmā komponenta ietekmē izveidotais priekšstats un pieļāvumi tiek noliegti. Zīmīgi, ka komponentu secība šādās konstrukcijās ir pakļauta tam, ko runātājs vēlēties izcelt, un būtiskākā, aktuālā informācija ir uzsvērtā un atrodas beigās, kas turklāt nenonāk pretrunā ar principu *zināmais–jaunais*, jo, kā minēts iepriekš,

loģiskais uzsvars atrodas tajos komponentos, kas ietver jauno, klausītājam nezināmo informāciju.

Uz spilgtāk izteiktām pretstatījuma jēdzieniskajām attieksmēm starp sakārtotiem komponentiem norāda saikļu *ne, nevis, nevis – bet, ne – bet*¹⁸ lietojums. Minētie saikļi semantiski atšķiras ar to, ka *ne* un *nevis* saista divus komponentus, no kuriem pirmais nosauc pastāvošu, turpretim otrs – šķietami neiespējamu vai nevēlamu procesu vai parādību (Smiltnece 2013b: 656), savukārt *nevis – bet, ne – bet* neietver norādi uz to, ka kāds no saistītajiem komponentiem nosauktu ko nevēlamu vai neiespējamu. Piemēri:

(2.1.27) *Samulsu – grāmatu taču lasa, nevis klausās.*

(2.1.28) *Prezidenta uzdevums ir sabiedrību vienot, ne šķelt.*

(2.1.29) *Novērtē to, ka esmu te, nevis mājās.*

(2.1.27) un (2.1.28) piemērā, līdzīgi kā iepriekš minētajos gadījumos (piemēri (2.1.23) – (2.1.26)), pretstatījums veidots, par pamatu ņemot pirmo komponentu, kas ne vien runātāja, bet arī klausītāja izpratnē ir zināma informācija. Ar grāmatām ir saistīta galvenokārt lasīšana (protams, grāmatas iespējams krāsot un klausīties, taču šo darbību saistība ar nosaukto objektu ir sekundāra), un otrā komponenta nosauktā darbība ir kas jauns un negaidīts, arī šķietami neiespējams. Līdzīgi analizējams (2.1.28) piemērs, jo vārdrindas otrs komponents nosauc darbību, kas nav prezidenta uzdevums un kopumā ir nevēlama. (2.1.29) piemērs no pārējiem atšķiras ar to, ka runātājs sakārtojuma konstrukciju veidojis no klausītāja skatupunkta, jo otrā komponenta nosaukto atrašanās vietu (*mājas*) runātājs nevar uztvert kā nevēlamu. Visos piemēros vērojams, ka uzsvērtā ir zināmā informācija (pirmais komponents).

Zināmā informācija uzsvērtā arī šādās konstrukcijās:

(2.1.30) *Tādēļ pēc peldēšanās nevis enerģiski jāslaukās, bet rūpīgi jānosusinās.*

(2.1.31) *Šai izrādē aktieri nevis tēlo kādu citu, bet ir paši, saglabājot savus īstos vārdus un daļēji arī – savstarpējās attiecības.*

(2.1.32) *Fotoattēli un citāti izkārtoti nevis foajē vai salonā kā tradicionālā buržuāzijas teātrī, bet gan kāpnēs.*

Minētajos piemēros zināmo informāciju nosauc pirmais komponents un tā informācijas statusu nosaka ekstralingvistiskas zināšanas, kas saistītas ar izteikuma tēmu un saturu. Tā, piemēram, (2.1.31) teikumā zināmā informācija sakārtojuma konstrukcijā ir *tēlo kādu citu*, jo zinām, ko nozīmē *aktieris* un kādas darbības viņš veic teātrī. Turpretim jauno informāciju izteic

¹⁸ Saskaņā ar LLVV, skat.: <http://www.tezaurs.lv/#/sv/nevis>, arī <http://www.tezaurs.lv/#/sv/ne/1>.

ir paši. Piemēros ir īpaša intonatīvā struktūra, jo gadījumos, kad izteikuma (šajā gadījumā – sakārtojuma konstrukcijas) sākumā atrodas informācija, kas kaut kam pretstatīta, uzsvars uz zināmās informācijas pastiprina pretstatījuma nozīmi (Valkovska 2016: 67), taču jāpiebilst, ka piemēros uzsvērts ir arī otrais komponents, kas papildina zināmo un pauž jauno informāciju. Analizētais valodas materiāls uzrāda, ka šādas sakārtojuma konstrukcijas ir iespējams apvērst, piemēram:

- (2.1.33) *Lielbritānijas dzelzceļa operators paziņoja, ka sniegs un ledus visvairāk var ietekmēt līnijas Kentā un Saseksā, jo tur vilcieniem elektrība tiek piegādāta pa **sliedēm**, nevis **vadiem**.*
- (2.1.34) *Secinām, ka praksē pārsvarā tiek akcentēts **rezultāts**, nevis **process**.*
- (2.1.35) *Varbūt trīs lielās kultūras iestādes Rīgā vajadzēja būvēt **pakāpeniski**, nevis **vienlaikus**?*

Atšķirībā no iepriekš analizētajiem piemēriem (2.1.27) – (2.1.29), kur pretstata attieksmes izteic saikļi *ne* un *nevis*, kas zināmajai informācijai piesaista šķietami neiespējamo vai nevēlamo, t. i., jauno informāciju, šajās konstrukcijās šī pāra saikļa daļa joprojām piesaista zināmo vai par zināmu pieņemto informāciju – *vadiem*, *process*, *vienlaikus*. Līdzīgi kā (2.1.17) – (2.1.19) piemēros, kur vienojuma jēdzieniskās attieksmes realizētas ar pāra saikļiem *ne tikai – bet arī* u. c. un komponentu secība ir apvērsta, arī šajos teikumos galvenais uzsvars ir uz vārdrindas pirmo komponentu, turpretim otrā komponenta uzsvars ir jūtami vājāks. Secināms, ka pragmatiskie aspekti un runātāja vēlme izcelt un īpaši uzsvērt kādu komponentu var atcelt informācijas statusa noteikto secību arī sakārtojuma konstrukcijās, kur starp komponentiem pastāv pretstatījuma jēdzieniskās attieksmes.

Pragmatiski noteikta komponentu secība, kas neatbilst informācijas statusa noteiktajai, nav retums, jo konsituācija nereti rada apstākļus, kas ļauj pārkāpt universāli noteikto secību zināmais pirms jaunā (Halliday 2014: 120). Tātad secināms, ka noteiktos apstākļos runātājs var piešķirt papildu uzvaru tam, ko uztver kā konkrētā situācijā būtisku un svarīgāku informāciju. Pragmatiski noteikta un ierastajai (t. i., semantisko faktoru noteiktajai) pretēja komponentu secība nereti vērojama vairāku īpašības vārdu saistījumā pirms apzīmējamā vārda. Šāda secība var norādīt uz to, ka runātājs vēlējies uzsvērt, viņaprāt, nozīmīgāku, būtiskāku objekta pazīmi (Porīte 1954: 54). Piemēri:

- (2.1.36) *Pēc spēcīgā apstarojuma glābēji izdzīvoja tikai dažas nedēļas, mirstot **mokošā** un **ilgā** nāvē.*
- (2.1.37) ***Sarkanbrūni**, biezi mutuļi piedzen strautu ar kustīgu krāsu un aiztek prom.*

Šajos piemēros vārdu secība neatbilst neitrālai komponentu pamatsecībai, ko noteic semantiskie faktori, un sakārtojumā saistīto komponentu secību nosaka runātāja komunikatīvais nolūks uzsvērt konkrēto objekta pazīmi. Tātad šāda secība uzskatāma par funkcionāli pragmatisko faktoru noteiktu.

Kopumā secināms, ka komponentu secība vārdrindā ir daudzējādā ziņā atkarīga gan no informācijas statusa, gan pragmatiskā uzsvara. Turklāt šie funkcionāli pragmatiskie faktori atsevišķos gadījumos var noteikt pretēju komponentu secību, un, kā rāda piemēri, pragmatiskais uzsvars ir noteicošais un tā ietekmē komponentu secība var ne tikai neatbilst principa *zināmais–jaunais* noteiktajai, bet arī tai, ko nosaka dažādi semantiskie faktori.

4.2.2. Referenta statuss un sasaiste

Referenta statuss un sasaiste ir funkcionāli pragmatisks faktors, kas skatāms no diviem aspektiem. Pragmatiskajā aspektā skatīts referenta statuss, kas ir cieši saistīts ar references jēdzienu un references teoriju. Ar terminu *reference* pasaules valodniecībā tiek apzīmēts akts, ar kuru runātājs, izmantodams noteiktus valodas līdzekļus, klausītājam ļauj veiksmīgi identificēt referentu. Citiem vārdiem sakot, reference ir tāds valodas lietojums konkrētā situācijā, kas norāda uz reālajām ekstralingvistiskajā vidē (Yule 1996: 17; Cruse 2000: 305). Raugoties no funkcionālā aspekta, šis faktors ir saistāms ar teksta lingvistiku (kontekstu), kur ar terminu *reference* saprotams viens no kohēzijas izteikšanas līdzekļiem. Šādā izpratnē būtiska ir referenta identificējamība (angl. *identifiability*), t. i., teksta uztvērēja spēja identificēt referentu konkrētajā saziņas situācijā, paļaujoties tikai uz to, kas ir pateikts (Halliday 2014: 623). Būtiskākā šo divu aspektu atšķirība ir tā, ka pragmatiskajā aspektā komponentu secību sakārtojuma konstrukcijā raksturo opozīcijas *zināms–nezināms* un *nozīmīgs–nenozīmīgs*, kas saistītas ar ekstralingvistiskām zināšanām, un saistītie komponenti nosauc savstarpēji neatkarīgus referentus. Turpretim funkcionālajā aspektā komponentu secību raksturo opozīcija *kontekstuāli nesaistīts–saistīts*, ko nosaka izmantotie valodas līdzekļi, kas saista divas teksta vienības un norāda uz komponentu nosaukto referentu savstarpēju sasaisti. Līdzīgi kā iepriekš (piemēram, aplūkojot dažādos kognitīvi emocionālos principus) šīs opozīcijas vienlaikus norāda uz paredzamo komponentu secību vārdrindā.

Semantikā un pragmatikā reference ir plaši pētīta un ar to saprastas arī attieksmes, kas pastāv starp izteikumu valodā un to, ko šis izteikums apzīmē ārpusvalodas realitātē. Reference pastāv tikai runātāja (rakstītāja) prātā, un tās realizācija valodā ir atkarīga gan no tā, ko runātājs zina un kā novērtē referentu, gan arī no tā, kā viņš novērtē klausītāja spējas (zināšanas) un nepieciešamību identificēt referentu (Cruse 2000: 307; Trask 2007: 245). Atkarībā no referenta identificējamības šķirami trīs galvenie references veidi: noteikta, nenoteikta un vispārināta

reference (Cruse 2000: 306). Noteikta reference nosauc konkrētu, klausītājam unikāli identificējamu referentu un valodas funkcionēšanā (saziņā) ir vissvarīgākā (Cruse 2000: 306–307). Nenoteikta reference nosauc klausītājam precīzi neidentificējamu referentu, kura identitāti runātājs neuzskata par būtisku ziņojuma daļu, t. i., klausītājam, lai uztvertu ziņojuma galveno saturu, nav nepieciešams precīzi identificēt referentu (Cruse 2000: 308). Nenoteikta reference var būt specifiska un nespecifiska, to galvenā atšķirība ir tā, ka specifiska nenoteikta reference nosauc runātājam zināmu referentu (piemēram, *Sētā rej viens suns. Mēs bārā satikām vienu draugu*), turpretī nespecifiska nenoteikta reference nosauc referentu, kas nav zināms ne runātājam, ne klausītājam (piemēram, *Nopirsim suni. Palasi kādu grāmatu, ja tev garlaicīgi!*). Vispārināta reference nosauc zināmu reāliju kopumu, vienveidīgu, individuāli neidentificējamu referentu grupu, tomēr vispārināta reference nav tas pats, kas denotāts¹⁹, jo denotāts attiecināms uz valodas sistēmu un piemīt valodas vienībai kā tādai, savukārt referents un reference ir saistīti tikai ar valodas lietojumu.

Ņemot vērā iepriekš minēto, izvirzāmas divas opozīcijas, kas raksturo references lietojumu un ietekmē komponentu secību sakārtojuma konstrukcijās, kur nosaukti vairāki referenti. Pirmā opozīcija – *nozīmīgs–nenozīmīgs* – saistīta ar runātāju un viņa vērtējumu par referentu. Otrā – *zināms–nezināms* – raksturo klausītāja zināšanas un spēju identificēt referentu. Šīm opozīcijām mijiedarbojoties, paredzamā komponentu secība ir šāda: sakārtojuma konstrukcijā pirmo vietu ieņems komponents, kas nosauc nozīmīgu un zināmu (identificējamu) referentu, tam sekos komponents, kas nosauc nenozīmīgu un nezināmu (neidentificējamu) referentu. Piemēram:

- (2.2.1) *Domes priekšsēdes vietnieks Aldis Zalgauckis un deputāti teicās šo lietu atrisināt.*
- (2.2.2) *Neizpratni, kāpēc būvniecība jāattīsta tieši uz vēsturisku zaļo teritoriju rēķina, aģentūrai LETA pauda Vides aizsardzības kluba (VAK) pārstāve Elīta Kļaviņa un rajona iedzīvotāji.*
- (2.2.3) *Eiropas Komisijas (EK) piedāvājums [...] rosinājis Ministru prezidentu un amatpersonas uz aktīvu rīcību.*

Minētajos piemēros pirmais komponents vārdrindā nosauc precīzi identificējamu referentu, ko runātājs novērtējis kā būtisku ziņojuma daļu. Uz to norāda īpašvārdu lietojums, kas ļauj klausītājam nekļūdīgi identificēt nosaukto referentu. Specifisks ir (2.2.3) piemērs, kur reference ir amata nosaukums, taču, zinot valsts pārvaldes struktūru un personālijas, noteiktā

¹⁹ Denotāts ir vienveidīgu reāliju grupa, ko valodas vienība nosauc, pamatojoties uz vispārinātu priekšstatu par šo grupu (Skujiņa 2007: 83).

situācijā ikviens ir spējīgs precīzi identificēt personu, uz kuru attiecināms vārdu savienojums *Ministru prezidents*. Pretstatā konkrētam referentam pirmajā komponentā, sakārtojuma konstrukciju otrajā komponentā ir izmantota vispārināta reference, kas nosauc vairāku vienveidīgu referentu grupu, nevis vienu referentu. Referenta statuss komponentu secību nosaka arī tālāk minētajos piemēros:

(2.2.4) *Turklāt dzīvi dara jaukāku **dobermanis Grāfs un četri kaķi**.*

(2.2.5) *Būs pieejami gan **interaktīvie balss paziņojumi**, gan **automātiska zvanu pāradresācija un citas tehniskās lietas**.*

(2.2.6) *Svētku laikā plānotas māksliniecisko kopu zibakcijas **pie Eiropas Parlamenta un dažādās publiskās vietās Briselē**.*

Arī šajos piemēros pirmais komponents ir noteikta reference, kas nosauc precīzi identificējamu reāliju, ko runātājs turklāt uzskata par nozīmīgāku. Savukārt otrajā komponentā iekļauta nenoteikta reference, kas norāda uz atšķirīgu nosaukto referentu vērtējumu, un šis vērtējums nosaka saistīto komponentu secību. Tā ir pieļaujams, ka (2.2.4) piemērā minētie *četri kaķi* runātāja apziņā ir individuāli identificējami, tomēr nav tik nozīmīgi kā *dobermanis Grāfs* – lielas lauku saimniecības sargsuns. (2.2.5) un (2.2.6) piemēros sakārtojuma konstrukcijas pēdējais komponents ir nenoteikta reference, uz ko norāda nenoteiktā vietniekvārda un īpašības vārda nenoteiktās galotnes lietojums. Tātad šāda reference neļauj klausītājam precīzi identificēt nosaukto reāliju, un no teksta uztvērēja puses šādas konstrukcijas raksturo opozīcija *zināms (identificējams)–nezināms (neidentificējams)*. Tomēr šī opozīcija nav tā, kas primāri noteic komponentu secību sakārtojuma konstrukcijās, jo reference un tās izveide ir runātāja pārziņā, tātad komponentu secību primāri nosaka ar runātāja vērtējumu saistītā opozīcija *nozīmīgs–nenozīmīgs*. Šajos gadījumos nav iespējams droši noteikt, vai runātājam konkrēts referents/referenti ir zināmi. Lai arī ticams, ka *citas tehniskās lietas* un *dažādas publiskas vietas* nosauc runātājam zināmu informāciju, tā novērtēta kā mazāk svarīga, tāpēc novietota sakārtojuma konstrukcijas beigās. Komponentu nosauktā referenta statuss un tam piešķirtais runātāja vērtējums noteic komponentu secību arī šajos piemēros:

(2.2.7) *Labākā laikā sirmgalvis piemājas dārziņā nesaudzīgi apkaroja **gliemežus, Kolorādo vaboles un citus mošķus**.*

(2.2.8) *Kopš tā laika saimniecība pakāpeniski paplašinājās: pašlaik jau ir vairākas **govis, jaunlopi, citi kustoņi**.*

Atšķirībā no iepriekš aplūkotajiem (2.2.1) – (2.2.6) piemēriem, šajās vārdriņās pirmie komponenti ir vispārinātas references, kas norāda uz vienveidīgu reāliju kopumu, savukārt

pēdējais komponents (*citi mošķi un citi kustoņi*) ietver referenci uz runātāja skatījumā mazāk būtisku vairāku reāliju grupu apvienojumu, ko klausītājam detalizēti identificēt nav iespējams.

Referenta statuss, ņemot vērā iepriekš minēto un valodas materiāla analīzi, kā pragmatisks faktors noteic tādu komponentu secību, kas lielā mērā atbilst arī semantisko – kognitīvi emocionālo aspektu un hierarhisko attieksmju – faktoru noteiktajai secībai. Tomēr šādos gadījumos, t. i., saziņas situācijā, būtiska ir abu dalībnieku pasaules uztvere un zināšanas, tādēļ runātājam, lai nodrošinātu veiksmīgu informācijas apmaiņu, būtu jāievēro P. Graisa izvirzītie saziņas kvantitātes, kvalitātes un izteiksmes veida principi un jāizsakās skaidri, nepārprotami un īsi, sniedzot tikai nepieciešamo un patieso informāciju (Grice 1995: 26–27). Tātad būtiski ir pateikt svarīgāko, kas nozīmē, ka sakārtojuma konstrukcijās komponents, ko runātājs uztver par būtiskāko informāciju, nostāsies pirms tāda komponenta, kas ietver informāciju, kura saziņas situācijā ir mazāk svarīga.

Līdz šim analizēts ar referenta statusu saistītais pragmatiskais aspekts un to raksturojošās opozīcijas, kas nosaka vārdu secību sakārtojuma konstrukcijās, kur komponenti nosauc savstarpēji neatkarīgus, nesaistītus referentus. Turpretī funkcionālais aspekts ir saistīts ar referenta sasaisti, un to raksturo opozīcija *kontekstuāli nesaistīts–saistīts*, kas nosaka komponentu secību sakārtojuma konstrukcijās, kur komponentu nosauktās reālijas ir savstarpēji saistītas. Šajā aspektā ar terminu *reference* saprotams viens no funkcionālajā gramatikā izvirzītajiem kohēzijas jeb teksta vienību saistījuma izteikšanas formālajiem līdzekļiem (Halliday 2014: 623), kam latviešu valodniecībā atbilst deiktisko vārdu²⁰ izpratne, kas tāpat ir saistīti ar references aspektu un kuru semantiku bez tā nav iespējams analizēt. Šī pētījuma ietvaros analizējot referenta kontekstuālo sasaisti, vērā ņemtas Maikla Halideja atziņas, turklāt referenta sasaiste attiecināta tikai uz kontekstu šī termina šaurākā izpratnē, ar to saprotot izteikuma valodisko apkaime, kas paredz valodas vienību savstarpējās attieksmes (Lokmane 2005: 32). Tātad sakārtojuma konstrukcijās ir analizēts endoforiskas references lietojums un komponentu secība, ko tas ietekmē. Endoforiska reference nosauc referentu, kura identitāte ir nosakāma no teksta un nav saistīta ar ārpusvalodas informāciju. Endoforiskas references var būt divējādas – anaforiska reference ir saistīta ar tekstā iepriekš minētu reāliju, turpretī kataforiska reference ir kontekstuāli saistīta ar tālāk tekstā nosauktu reāliju (Halliday 2014: 624–625). Šāda sakārtojuma konstrukciju analīze ir samērā šaura, tomēr, ņemot vērā deiktisko zīmju dalījumu (personas, vietas, laika zīmes), iespējams izteikt pieņēmumu, ka to lietojums un tostarp arī to noteiktā komponentu secība sakārtojuma konstrukcijās varētu būt pamatojama nevis ar referenta kontekstuālo saistījumu, bet gan semantiskiem, precīzāk, kognitīvi

²⁰ Deiktisks vārds ir vārds, kura referenci nosaka, balstoties uz runas situāciju: runātāju, adresātu, runas brīdi un vietu (Skujīņa 2007: 81).

emocionālajiem, faktoriem, jo deiktiskās zīmes ir egocentriski organizētas, tām ir savs deiktiskais centrs un tās raksturo opozīcijas (*es–citi, tuvs–tāls, tagad–tad*) (Yule 1996: 9–14), kas aplūkotas minētā faktora kontekstā. Tādējādi referenta sasaiste aplūkota sakārtojuma konstrukcijās, kur kāds no komponentiem ietver endoforisku referenci. Ņemot vērā atziņas, kas gūtas par informācijas statusa un referenta statusa noteiktu secību, ko raksturo opozīcijas *nozīmīgs–nenozīmīgs* un *zināms–nezināms*, paredzams, ka komponents, kas nosauc kontekstuāli nesaistītu referentu, sakārtojuma konstrukcijā ieņems pirmo vietu. Analizētais valodas materiāls šādu pieņēmumu apstiprina. Piemēram:

- (2.2.9) *Es darīšu visu, kas stāvēs manos spēkos, lai sekmētu **Latvijas valsts un tās iedzīvotāju** labklājību.*
- (2.2.10) *Pēc spēles **Hakiosmanoglu** pavēlēja kluba pārstāvjiem **mača galveno tiesnesi Kagataju Sahanu un trīs viņa asistentus** ieslēgt ģērbtuvēs.*
- (2.2.11) *Diemžēl **piramīda un zem tās pazemē izvietotās kapenes** tika izlaupītas jau nepilnu simts gadu laikā kopš tās pabeigšanas.*
- (2.2.12) *Pēc neilga laika **Ceļu policijas darbinieki atrada kravas automašīnu un tās divus vadītājus.***

Visos piemēros kontekstuāli nesaistītais komponents ir minēts vispirms un tikai tad kontekstuāli saistītais komponents, kas ietver anaforisku referenci. Uz anaforu šajos gadījumos norāda dažādi – personas un norādāmie – vietniekvārdi, kuru nosauktais referents ir pirmajā komponentā minētā reālija, ar ko jēdzieniski saistītas otrā komponenta nosauktās parādības. Minētās sakārtojuma konstrukcijas ir neapvēršamas – komponentus vietām nav iespējams mainīt, nepārveidojot arī komponentu struktūru, t. i., dzēšot referenci. Turklāt svarīga šādu sakārtojuma konstrukciju īpatnība ir tā, ka atšķirībā no vārdrindām, kuru komponenti var pilnvērtīgi funkcionēt teikumā neatkarīgi viens no otra, šādos gadījumos otrais komponents nevar funkcionēt bez pirmā, jo ir ar to jēdzieniski cieši saistīts. Anaforiskas references lietojums vērojams arī šajos teikumos:

- (2.2.13) *Bērnudārza audzinātāja sāka **histēriski kliegt, brutāli uzbruka meitenēm un raustīja tās.***
- (2.2.14) ***Liec katlīnā brokoļus un tvaicē/blanšē tos.***

Šajos teikumos komponentu secību vārdrindā primāri nosaka realitātes noteiktais secīgums, tomēr references lietojumā vērojama iepriekš analizētā tendence kontekstuāli saistītu referentu iekļaut otrajā, nevis pirmajā vārdrindas komponentā. Analizētajā valodas materiālā ir tikai viens gadījums, kad sakārtojuma konstrukcijā ietverta kataforiska reference:

(2.2.15) ***Legādājoties tās*** vai pašam ***dodoties sēnot***, jāievēro piesardzība, izvēloties tikai tās sēnes, kuras ir zināmas.

Ārpus konteksta šāds teikums ir grūti uztverams, lai arī kontekstuāli saprotams, ka norādāmais vietniekvārds *tās* ir katafora tālāk tekstā minētajām *sēnēm*, uz ko norāda arī vārdrindas otrā komponenta semantika (*sēnot* nozīmē *lasīt sēnes*). Šāda komponentu secība ir plašāka konteksta pamatota:

(2.2.16) *[..] sēnes ir labs balastvielu un šķiedrvielu avots. Uzturā tās ieteicams lietot termiski apstrādātas, jo dažas no sēnēm var saturēt cilvēkam kaitīgas vielas, kas verdošā ūdenī vai augstā temperatūrā tiek neutralizētas. Legādājoties tās* vai pašam ***dodoties sēnot***, jāievēro piesardzība, izvēloties tikai tās *sēnes*, kuras ir zināmas.

Plašākā valodas apkaimē novērojams, ka vietniekvārds *tās* un tā apzīmētais referents (*sēnes*) lietoti pamīšus, izvairoties no atkārtota viena vārda lietojuma, turklāt vietniekvārds *tās* ir jau zināmā informācija. Tādējādi šādu komponentu secību noteic informācijas statuss, kas paredz, ka zināmo informāciju sakārtojuma konstrukcijā nosauc pirmais komponents. Tomēr salīdzinājumā ar anaforas lietojumu kataforas izmantojums vārdrindā ir uzskatāms par samērā retu parādību.

Ņemot vērā iepriekš minēto, secināms, ka gan referenta statuss, gan arī sasaiste ir funkcionāli pragmatiski faktori, kas nosaka komponentu secību. Analizētais valodas materiāls rāda, ka šo faktoru noteiktā secība var atbilst tai, ko paredz dažādi semantiskie faktori, tomēr noteiktā konsituācijā komponentu secība sakārtojuma konstrukcijā tiks izveidota atbilstoši funkcionāli pragmatisko, nevis semantisko faktoru noteiktajai. Piemēram, referenta statusa noteikta secība sasaucas ar kognitīvi emocionālo principu *tuvs (nozīmīgs)–attālināts (nenozīmīgs)* un visbiežāk atbilst hierarhisko attieksmju noteiktajai secībai, taču atceļ principa *vispārināts–specifisks* noteiktu secību, jo vispārināta reference, kā rāda piemēri, nostājas vārdrindas beigās. Savukārt referenta sasaiste kā funkcionāli pragmatisks faktors var atcelt kognitīvi emocionālo principu *dzīvs–nedzīvs*, arī *konkrēts–abstrakts* noteikto komponentu secību vārdrindā.

4.3. Formālie faktori

Formālie faktori kā sakārtotu komponentu secību noteicošie faktori aplūkoti daudzos pētījumos, un uzmanība pievērsta gan komponentu fonoloģiskajai, gan morfoloģiskajai, gan sintaktiskajai uzbūvei. Tā, piemēram, V. Kūpers un Dž. Ross atzīst, ka komponentu secība

fiksētās sakārtotās konstrukcijās nav izskaidrojama tikai ar komponentu semantiku, un izvirza vairākus fonoloģiskus kritērijus (zilbju skaits, patskaņu artikulācija un kvantitāte, līdzskaņu pazīmes un skaits vārda sākumā un beigās u. c.), kas pārējām komponentu pazīmēm, t. i., semantiskajām un funkcionālajām, esot ekvivalentām, nosaka sakārtotu komponentu secību (Cooper, Ross 1975: 71). Šiem kritērijiem, analizēdami komponentu secību noteicošos faktoros, uzmanību pievērsuši arī citi autori, turklāt paplašinot formālo faktoru izpratni un aplūkojot saistītos komponentus arī no prosodijas, ritmiskuma un sintaktiskās struktūras aspektiem (piemēram, S. Benoras un R. Levi (2006), A. Lomaņa (2013) pētījumi). Šajā darbā, kā minēts iepriekš, fonoloģiskie, prosodiskie un ritmiskie aspekti nav analizēti, un galvenā uzmanība pievērsta komponentu garumam un sintaktiskajai struktūrai, kas nosaka, ka formāli vienkāršāks un īsāks komponents nostājas sarežģītāka un garāka priekšā.

4.3.1. Komponentu garums

Sakārtojumā saistītais komponents var būt gan vārds, gan vārdu savienojums, gan sintaktiski sarežģītāka konstrukcija (piemēram, komponentam var būt piesaistīts palīgteikums vai divdabja teiciens). Ja abi saistītie komponenti ir vienkārši, respektīvi, sakārtojumā ir saistītas divas vārdformas, komponentu secību nosaka vārdformu garums. Vārdformu garums nosakāms dažādi – pēc fonēmu, zilbju vai morfēmu skaita vārdformā (Lohmann 2013: 44). Dažādos pētījumos kā garuma rādītājs visbiežāk izmantots zilbju skaits, tas skatīts kopā ar prosodiju un ritmu, turklāt, lai arī pastāv uzskatu vienprātība tajā, ka zilbiski garāks komponents seko īsākam, pētījumu rezultāti un secinājumi ir neviennozīmīgi attiecībā uz to, kādos gadījumos noteicošais ir zilbju skaits un kādos – uzsvars un ritms (Lohmann 2013: 45). Vārdformas garumu skatot morfoloģiskā aspektā un nosakot to pēc morfēmu skaita, paredzams, ka morfoloģiski vienkāršāks komponents nostāsies pirms morfoloģiski sarežģītāka (Lohmann 2013: 46). Šādu likumsakarību konstatējusi T. Porīte, kura norādījusi, ka pirmatnīgs īpašības vārds, kas parasti ir morfoloģiski vienkāršāks, nostājas atvasināta īpašības vārda priekšā, piemēram, *Viņa sejā atplauka plats, draudzīgs smaids* (Porīte 1954: 57), tomēr jāatzīmē, ka šādos gadījumos komponentu secību nosaka nevis to morfoloģiskā sarežģītība, bet gan semantiski faktori, precīzāk, kognitīvi emocionālais faktors.

Vārdformas garumu iespējams noteikt arī pēc fonēmu skaita. Turklāt tas ļauj konstatēt vārdformu garuma atšķirības, ja zilbju un arī morfēmu skaits vārdā ir vienāds. Šajā darbā komponentu garums noteikts pēc fonēmu skaita vārdā. Apkopotā valodas materiāla analīze rāda, ka, ņemot vērā to, ka vārda garums komponentu secību nosaka tikai tādos gadījumos, ja nav vērojama citu – semantisko un funkcionālo – faktoru ietekme, principam *īsāks–garāks* var

būt pakļautas sakārtotas dažādu vārdšķiru vārdformas. Šai secībai pakļaujas sakārtojumā saistīti lietvārdi, piemēram:

- (3.1.1) *Migrējošās zosis un **gulbji** nolaižas pļavās.*
- (3.1.2) ***Mūsa** un **Mēmele** nav pilnībā atkusušas, taču plūdu briesmas gan nav paredzamas.*
- (3.1.3) *Pilsoniskā žurnālistika ir viss process, kur sabiedrības locekļi aktīvi vāc, ziņo, analizē un izplata **ziņas** un **informāciju**.*
- (3.1.4) *Vīrietim ir nepieciešamas **izjūtas**, **emocijas**, ko dod azarts, spēks, arī agresivitāte.*

Minētajos piemēros izceltie vārdi nosauc konkrētas reālijas, kas semantiski apvienojamas zem kopīga virsjēdziena – tā *zosis* un *gulbji* ir putni, savukārt *Mūsa* un *Mēmele* nosauc divas upes Latvijā. Turpretī *ziņas* un *informācija* un *izjūtas*, *emocijas* nosauc abstraktus jēdzienus, kas ir savstarpēji sinonīmiski. Vārds *ziņa* otrajā nozīmē, saskaņā ar LLVV, parasti lietots daudzskaitlī un apzīmē ‘to (piemēram, dati, fakti, skaitļi, zināšanu kopums), kas ir zināms, uzzināts (par ko); arī informāciju’²¹, tā arī *izjūtas* un *emocijas*, saskaņā ar LLVV, ir uzskatāmi par sinonīmiskiem jēdzieniem. Tādējādi to secība vārdindā pamatojama ar principu *īsāks–garāks*, jo nav citu kritēriju, kas to noteiktu.

Vārdformas garuma ietekme vērojama arī sakārtotu darbības vārdu konstrukcijās. Piemēram:

- (3.1.5) *Burkānus nevajag **ne cept**, **ne vārīt**, **ne sutināt**.*
- (3.1.6) *Iļja Muromietis bija gulējis uz krāsns trīsdesmit gadus, kad viņa sētā **ne saukti**, **ne aicināti** uzradās trīs noskranduši ceļinieki.*
- (3.1.7) *Visiem zināms, ka šī priekpilnā skaidrība reiz **pāriet** vai **transformējas** citās jūtās.*

Minētajos piemēros sakārtoto darbības vārdu secību nenosaka nedz semantiski, nedz arī funkcionāli pragmatiski faktori. Piemēros nosauktās darbības nav savstarpēji saistītas vai ierobežojošas. (3.1.5) teikumā vārdi *cept*, *vārīt* un *sutināt*, līdzīgi kā sakārtojumā saistītu lietvārdu gadījumā, nosauc darbības, ko iespējams apvienot zem virsjēdziena *ēdiena pagatavošanas veidi*, turpretim (3.1.6) un (3.1.7) piemēros komponentu *saukt* un *aicināt*, kā arī *pāriet* un *transformēties* nozīmes ir sinonīmiskas. Jāatzīmē, (3.1.5) piemērā konstatējama

²¹ Saskaņā ar LLVV, skat.: <https://tezaurs.lv/#/sv/zi%C5%86a>.

neapvēršama sakārtojuma konstrukcija, kas latviešu valodā nostiprinājusies kā frazeoloģisms²². Lai arī šajā gadījumā vārdu savienojums *ne cepts, ne vārīts* nav lietots kā frazeoloģisms, ir pamats uzskatīt, ka konkrētajā gadījumā komponentu secību tas ir ietekmējis, turklāt arī paša frazeoloģisma komponentu lineārā secība ir atbilstoša principam *īsāks–garāks*. (3.1.6) piemērā vārdnīca *ne saukts, ne aicināts* latviešu valodā arī ir šķietami nostabilizējusies šādā formā un, lai gan iespējami dažādi pārveidojumi, piemēram, *Ne lūgts, ne saukts, ne gaidīts, ne aicināts!*, komponentu secība uzskatāma par formālu faktoru, t. i., vārdu garuma, noteiktu.

Ja sakārtojumā saistīti ir īpašības vārdi, vārdformas garums komponentu secību nosaka retāk. Īpašības vārdi valodas lietotāja apziņā pastāv kā abstrakti nojēgumi par kādu pazīmi un noteiktu denotāciju iegūst tikai kontekstā un saistībā ar lietvārdu, kuru tie apzīmē. Īpašības vārda kā vārdšķiras semantika ir ļoti daudzveidīga, tie nosauc dzīvu būtņu, lietu, arī abstraktu domu un reāliju pazīmes, norādot uz konkrētām, ar maņu orgāniem uztveramām, vai abstraktām iezīmēm (Nītiņa 2013a: 370, 372), un īpašības vārdu lietojums ir cieši saistīts ar cilvēka spēju uztvert un analizēt pasauli dažādos līmeņos, piešķirot tai noteiktu raksturojumu. Tādējādi visbiežāk īpašības vārdu secība vārdnīcā ir pakļauta semantiskiem faktoriem, un vārdu garums vien retumis nosaka komponentu secību, jo nosauktās pazīmes ir saistāmas ar dažādiem uztveres līmeņiem. Ja ar dažādiem īpašības vārdiem tiek izteiktas viena uztveres līmeņa un viena veida pazīmes, to secību sakārtojuma konstrukcijā nosaka vārdformas garums. Piemēram:

(3.1.8) *Lejpus Kuldīgas dolomīta atsegumus Ventas krastos nomaina **baltie un rūsganie** smilšakmens atsegumi.*

(3.1.9) *Kalvāns pastāstīja, ka Latvijā tiek ieviesta dalīta atkritumu savākšana, līdz ar to uzņēmumā tiks saražoti **zili, zaļi un dzelteni** konteineri.*

Šajos piemēros minētas dažādas krāsas, kas lineāri sarindotas pēc vārdformas garuma, tomēr jāņem vērā, ka nosauktas vairāku objektu viena tipa pazīmes. Maz ticama ir šo teikumu interpretācija, kur katrs aprakstītais objekts (*smilšakmens atsegums* vai *konteiners*) ir visās nosauktajās krāsās. Gadījumos, ja raksturoti vairāki objekti un nosauktas to atšķirīgu uztveres līmeņu vai dažādu veidu pazīmes, šāda interpretācija ir iespējama, piemēram: *[..] vecas, nederīgas lupatas [..] vai Vienā malā zaļi, palieli, lapaini čumuri*. Šajos piemēros nosauktās pazīmes attiecināmas uz visiem raksturotajiem objektiem, citiem vārdiem sakot, visas *lupatas* ir *vecas* un *nederīgas* un visi *čumuri* ir *zaļi, palieli* un *lapaini*, taču to secību sakārtojuma konstrukcijā nenosaka formāli faktori.

²² Frazeoloģisms ir leksiski nedalāms, sastāva un struktūras ziņā relatīvi stabils, valodas tradīcijās nostiprinājies vārdu savienojums, kura nozīme saistīta ar visa vārdu savienojuma vai atsevišķu tā komponentu nozīmes pārnēsumu (Skujīņa 2007: 124).

Vārdformu garums komponentu secību noteicis, iespējams, arī šajā piemērā:

(3.1.10) *Izrādi skatītājs neuztver vis kā pašvērtību, mākslas darbu par sevi, bet gan kā primāri **sociālu** vai **kultūrvēsturisku** zīmi.*

Šajā gadījumā ar lietvārdu saistītie īpašības vārdi raksturo nosaukto reāliju kā saistītu ar diviem vienlīdz abstraktiem jēdzieniem (*sabiedrību* un *kultūrvēsturi*), kas nav savstarpēji nostādāmi hierarhiskās attieksmēs, respektīvi, tie nav pakļauti semantiskiem komponentu secību ietekmējošiem faktoriem. Tas ļauj secināt, ka komponentu secība ir vārdformas garuma noteikta.

Apstākļa vārdi latviešu valodā ir pielīdzināmi īpašības vārdiem, jo tā ir vārdšķira, kas izsaka darbības, īpašības, apstākļa vai, retāk, priekšmeta pazīmi (Skujiņa 2007: 40). Pazīmes jēdziens ir apstākļa vārdu vispārīgā kategoriālā nozīme, un tieši tas tos tuvina īpašības vārdiem, lai arī apstākļa vārdu pazīmes nozīme ir plašāka, daudzveidīgāka un vispārīgāka un ar tiem iespējams raksturot visu patstāvīgo vārdšķiru vārdus (Smiltneiece 2013a: 595). Tādējādi arī uz apstākļa vārdiem būtu attiecināms iepriekš teiktais par īpašības vārdiem – apstākļa vārdu lietojums ir saistīts ar cilvēka spēju uztvert un analizēt realitāti un tās parādības dažādos līmeņos. Sakārtojumā saistītu apstākļa vārdu secībā, līdzīgi kā tas ir ar īpašības vārdiem, vārdformas garums komponentu secību nosaka salīdzinoši reti. Gadījumos, ja apstākļa vārdu nozīmes ir sinonīmiskas, komponentu secībā ievērots princips *īsāks–garāks*, piemēram:

(3.1.11) *Protams, nav jau tā, ka viss ir bijis **gludi** un **nevainojami**, taču allaž esam centušies kompromisu ceļā atrisināt visas nesaskaņas.*

Tā arī vārda garums ir noteicošs gadījumos, ja ar konkrēto vārdu saistītie jēdzieni nav piederīgi vienai hierarhiskajai sistēmai un ir līdzvērtīgi:

(3.1.12) *Turklāt Latvijas sabiedrība ir gan **etniski**, gan **religiski** sašķelta.*

Nereti sastopamas sakārtojuma konstrukcijas, kur komponentu secība atbilst formālajam vārdu garuma nosacījumam un *īsāks* komponents nostājas *garāka* komponenta priekšā, piemēram:

(3.1.13) *Gāja **gadi** un **gadsimti**.*

(3.1.14) *Valsts un **pašvaldības** var piedalīties privāto izglītības iestāžu dibināšanā.*

(3.1.15) *Tieksme šīs lietas **apskatīt** un **aptaustīt** ir tik stipra, ka bērns pat nespēj pretoties.*

(3.1.16) *Latvijas krievu tautības iedzīvotāji intervijās raksturoti arī kā **skali**, **sirsnīgi**, **viesmīlīgi** ļaudis.*

- (3.1.17) *Bērnam jāsāk iet skolā no septiņiem gadiem un vecākiem, jo agrāk bērns nav gatavs skolai ne **fiziski**, ne **emocionāli**.*

Šajās sakārtojuma konstrukcijās komponentu secību nosaka citi faktori – realitātes noteiktais secīgums ((3.1.13) piemērā), kognitīvi emocionālie aspekti ((3.1.15) – (3.1.17) piemēros), hierarhiskās attiecības ((3.1.14) piemērā). Tātad secināms, ka komponentu garums nav izšķirošs to lineārajā secībā, bet papildina (pastiprina) citu faktoru ietekmi. Gadījumi, kad sakārtotu komponentu secība atbilst principam *īsāks–garāks*, tādēļ ir rūpīgi izvērtējami, jo pastāv citi, spēcīgāki faktori, kas nosaka komponentu secību.

4.3.2. Komponentu sintaktiskā struktūra

Sakārtojumā var tikt saistītas ne tikai vārdformas, bet arī sintaktiski sarežģītākas vienības. Šādos gadījumos sakārtojuma sakars saista komponentu neatkarīgos elementus, taču to lineāro secību sakārtojuma konstrukcijā ietekmē nevis neatkarīgās vārdformas garums, bet gan komponenta sintaktiskā sarežģītība. Tā nosakāma gan pēc vārdu, gan pēc hierarhisko atkarību mezglu (angl. *node*) skaita, turklāt šie rādītāji ir savstarpēji saistīti – jo vairāk vārdu ietilpst komponentā, jo lielāks ir atkarību mezglu skaits (Lohmann 2013: 115). Ņemot vērā, ka tradicionāli latviešu valodas sintaksē teikuma struktūra netiek analizēta, to reducējot līdz “koku” struktūrai un nosakot atkarību mezglus, šajā darbā par sintaktiskās sarežģītības rādītāju pieņemts vārdrindas komponentā kā atsevišķā sintaktiskā vienībā realizēto sintaktisko sakaru skaits. Piemēram:

- (3.2.1) *Paņem zobos **zīmuli** vai **kokteiļu salmiņu** un zīmē gaisā burtus.*

- (3.2.2) *Tie aizņēmēji tagad **lasa zemenes Jorkštrā** un **mazgā traukus Londonas pabos**.*

(3.2.1) piemērā sakārtojuma sakars pastāv starp diviem neatkarīgiem lietvārdiem, taču vārdrindas otro komponentu veido vārdkopa, kas sastāv no diviem vārdiem – *salmiņu* un *kokteiļu* –, starp kuriem realizēts pakārtojuma sakars, tādējādi šis komponents, būdams sintaktiski sarežģītāks nekā pirmais, novietots sakārtojuma konstrukcijas beigās. (3.2.2) piemērā, kur sakārtojuma sakars pastāv starp darbības vārdiem, kas teikumā funkcionē kā izteicēji, abi saistītie komponenti ir sintaktiski paplašināti, taču otrais komponents, pirmkārt, ir vārdu skaita ziņā garāks (sastāv no 4 vārdiem) un, otrkārt, tajā vairākkārt realizēts pakārtojums, predikātam piesaistot tiešo objektu (*traukus*) un adverbiālas nozīmes paplašinātāju (*pabos*), kas pakārtojumā piesaistījis atributīvas nozīmes paplašinātāju (*Londonas*). Tātad realizēti kopumā

trīs pakārtojuma sakari, kas otro komponentu padara sintaktiski sarežģītāku un nosaka tā atrašanās vietu sakārtojuma konstrukcijas beigās.

Komponentu sintaktiskā sarežģītība secību vārdrindā nosaka neatkarīgi no saistīto vārdu vārdšķiras – tā vērojama sakārtojuma konstrukcijās, kur saistīti gan lietvārdi, gan darbības vārdi:

(3.2.3) *Likās – mēs traucamies kosmosā, izplatījumā, starp zvaigžņu miriādēm.*

(3.2.4) *Studiju laikā strādājis celtniecībā un Rīgas kinostudijā.*

(3.2.5) *Dēls raudāja, kļiedza un augu nakti dauzīja sienu.*

(3.2.6) *Ūdens plūda no meža, gāzās pa kalnu kā ūdenskritums.*

Piemēros saistītie komponenti nosauc objektus vai darbības, kas semantiski ir līdztiesīgi, niekļaujās vienā hierarhiskajā sistēmā un kuru secību nenosaka parādību vai procesu secīgums realitātē. Tādējādi to secību nosaka vienīgi šo komponentu sintaktiskā struktūra un tās dažāda sarežģītības līmenis.

Sintaktiskās sarežģītības noteikta secība retāk sastopama konstrukcijās, kur saistīti īpašības un apstākļa vārdi:

(3.2.7) *Lauka pupām ir nepieciešama **mēreni auglīga un ar organiskām vielām bagāta** augsne.*

(3.2.8) *Viss jau tuvojās trūdu laikam, bija **dzestri, skumīgi un mazliet nedroši**.*

Līdzīgi kā gadījumos, kad komponentu secību nosaka saistīto vārdformu garums, arī sintaktiskā sarežģītība komponentu secību var noteikt tikai tad, ja ar īpašības vai apstākļa vārdu nosauktās pazīmes ir saistītas ar vienu uztveres līmeni. (3.2.8) piemērā, kur sakārtojumā ir saistīti apstākļa vārdi adverbialā izteicējā, to secību vispirms nosaka tas, ka šie apstākļa vārdi nosauc dažādu uztveres līmeņu pazīmes – vārds *dzestri* apzīmē fiziski, ar maņām uztveramu pazīmi, tādēļ vārdrindā tas ir pirmais komponents. Turpretī *skumīgi* un *nedroši* nosauc abstraktas pazīmes, kas nav fiziski konstatējamās un ir saistītas ar individuālu situācijas vērtējumu, tādēļ ir novietotas sakārtojuma konstrukcijas beigās. Taču šo divu komponentu savstarpējo novietojumu nosaka to sintaktiskā sarežģītība, jo vārdam *nedroši* ir pakārtots vēl viens apstākļa vārds, kas norāda uz nosauktās pazīmes mēru, apjomu – *mazliet*.

Analizētajā valodas materiālā konstatēts arī piemērs, kur komponentu secību ir noteikusi to sintaktiskā sarežģītība, pārkāpjot semantiskos faktoros:

(3.2.9) *Poligonā visus sadzīves atkritumus **maļam un šķirojam, atsevišķi nodalot bioloģiski noārdāmos atkritumus**.*

Šajā teikumā sakārtojuma konstrukcijas otrais komponents piesaistījis divdabja teicienu (*atsevišķi nodalot bioloģiski noārdāmos atkritumus*), kur nelokāmais divdabis ar *-ot* izmantots adverbiāli un norāda uz galvenās darbības (*šķīrot*) nolūku. Šis komponents, būdams sintaktiski sarežģītāks, novietots vārdrindas beigās, taču tādējādi ir pārkāpti semantiskie faktori, precīzāk, realitātes noteiktais secīgums, kas paredz, ka komponentu lineārajai secībai sakārtojuma konstrukcijā jāatspoguļo procesu secība realitātē. Ņemot vērā darbības vārdu *malt* un *šķīrot* semantiku, grūti iedomāties situāciju, kur šie procesi tiek īstenoti tādā secībā, kā tie parādās analizētajā piemērā, un teikumā ietvertā informācija visticamāk tiek interpretēta atbilstoši tam, kā šie procesi tiek īstenoti realitātē (*šķīrots tiek vispirms un malts pēcāk*), tātad balstoties ārpusvalodiskās zināšanās par pasauli. Tādējādi pamatoti iespējams secināt, ka šajā piemērā izšķiroša nozīme komponentu secībā ir bijusi nevis semantiskiem faktoriem, bet komponentu sintaktiskajai sarežģītībai, veidojot vieglāk uztveramu teikumu un saistītās darbības novietojot lineāri tuvāk vienu otram.

Līdzīgi kā komponentu garums, arī to sintaktiskā sarežģītība drīzāk uztverama kā sekundārs, pārkāpjams faktors, kā tas novērojams tālāk minētajos piemēros:

(3.2.10) *Marija noslīgst uz soliņa pie vecās krāsns un raud.*

(3.2.11) *Babītes novadā degušas neapsaimniekotas ēkas desmit kvadrātmetru platībā, šķūnis 60 kvadrātmetru platībā, kā arī kūla un niedres 10 hektāru platībā.*

(3.2.12) *Sabiedrība, kas nav attīrījusies, nav spējīga būvēt **no totalitārisma mantojuma patiesi brīvu, plaukstošu** valsti.*

Šajos piemēros komponentu secību noteikuši citi – semantiski – faktori un princips *īsāks–garāks*, to vispārinot kā *vienkāršs–sarežģīts*, nav ievērots. Tomēr sastopamas arī tādas sakārtojuma konstrukcijas, kur komponentu secība atbilst citu faktoru noteiktajai, piemēram:

(3.2.13) *Viņa sabijās un pārstiegumā klusi iesaucās.*

(3.2.14) *Lustrācija nav nekas jauns – tā notika jau **Senajā Romā**, kā arī **persiešu un maķedoniešu valstīs**.*

(3.2.15) *Šobrīd tas izklausās **neticami**, bet **pietiekami patiesi**, lai tā būtu.*

(3.2.16) *Atsevišķām vakancēm pilnīgi pietiktu ar **kvalitatīvu, uz praksi orientētu profesionālo izglītību**.*

Analizējot šādus piemērus, secināms, ka sakārtoto komponentu secību, lai arī tā atbilst principam *vienkāršs–sarežģīts*, noteikuši tie paši faktori, kas citkārt nosaka pretēju, formālajiem faktoriem neatbilstošu secību. Tas savukārt ļauj pamatoti pieņemt, ka formālie faktori – gan

komponentu garums, gan to sintaktiskā sarežģītība – ir sekundāri attiecībā pret semantiskajiem un funkcionālajiem faktoriem, to ietekme nav izšķiroša, nosakot sakārtojumā saistītu komponentu secību, un tie ir pārkāpjami.

SECINĀJUMI

1. Sakārtojumā saistītu komponentu secība latviešu valodā pētīta maz, turpretim pasaules valodniecībā šai tēmai pievērsts daudz uzmanības un sakārtotu komponentu secība pētīta dažādās valodniecības nozarēs (galvenokārt kognitīvajā lingvistikā un psiholingvistikā). Sakārtotu komponentu secības pētījumos izmantots daudzveidīgs valodas materiāls un dažādas pētniecības metodes. Lai arī cittautu valodnieku pētījumi izmantoto metožu ziņā ir atšķirīgi un izvirzītie faktori, kas noteic komponentu secību vārdrindā, ir dažādi definēti un grupēti, pēc būtības tie ir vienādi. Vairāku šo faktoru ietekme uz komponentu secību vārdrindās konstatēta arī latviešu valodnieku pētījumos. Tas ļauj pamatoti secināt, ka pasaules valodnieku teorētisko, praktisko un eksperimentālo pētījumu rezultāti un izvirzītie faktori, kas nosaka komponentu secību, ir attiecināmi uz sakārtojuma konstrukcijām latviešu valodā.

2. Iepazīstoties ar pieejamajiem teorētiskajiem pētījumiem un ekscerpēto valodas materiālu, komponentu secību noteicošie faktori iedalīti trīs grupās. Šādu dalījumu nosaka tas, ar kādu valodas līmeni grupā iekļautie faktori saistāmi. Latviešu valodā sakārtotu komponentu secību nosaka: 1) semantiskie faktori; 2) funkcionāli pragmatiskie faktori; 3) formālie faktori.

3. Semantiskie faktori ir saistīti ar sakārtoto komponentu nozīmi, kas ir ārkārtīgi daudzveidīga, tādēļ produktīvas pētniecības nolūkos šķirti trīs semantiskie faktori: 1) ar pasaules uztveri saistīti kognitīvi emocionālie aspekti (*mamma un tētis, redzēt un piedzīvot, augšup un lejup*); 2) hierarhiskās attieksmes, kas pastāv starp komponentu nosauktajām parādībām (*vīrietis un sieviete, princis un ubaga zēns*); 3) realitātes noteiktais secīgums (*sieviete piecēlās, atvadījās un izgāja ārā*).

4. Kognitīvi emocionālie aspekti un hierarhiskās attieksmes noteic sakārtotu komponentu secību, kas nav atkarīga no konteksta un situācijas, kādā vārdrinda lietota. Tie ir saistīti ar cilvēka pasaules emocionālo un racionālo uztveri, kā arī ar zināšanām par dažādu sociāli kulturālu hierarhisko sistēmu uzbūvi. Ņemot vērā, ka komponentu secību ārpus konteksta noteic tieši šie faktori, secināts, ka semantisku faktoru noteiktā secība uzskatāma par tiešu jeb neitrālu sakārtotu vārdu pamatsecību bez papildinformācijas un īpaša komunikatīva nolūka.

5. Realitātes noteiktais secīgums ir gan semantisks, gan pragmatisks faktors, jo noteic vārdu secību sakārtojuma konstrukcijās, kur komponenti nosauc parādības vai procesus, kas ārpusvalodas realitātē kopumā un arī noteiktā kontekstā un situācijā ir hronoloģiski (*notīra, nomazgā, sagriež sīpolus*), cēloņsakarīgi (*tikšanās un šķiršanās*) un loģiski (*gadi un gadsimti*) saistīti.

6. Semantiskie faktori savstarpēji mijiedarbojas, citam citu papildinot, taču ņemot vērā realitātes noteiktā secīguma dualitāti, šis semantiski pragmatiskais faktors uzskatāms par spēcīgāku un var atcelt citu semantisko faktoru noteiktu komponentu secību (*nedz toreiz, nedz tagad, negatīvi domāt un negatīvi runāt*). Šāda ietekme saistāma ar Pola Graisa postulēto saziņas veida principu, kas paredz, ka ārpusvalodas realitāte valodā tiek atspoguļota tā, kā tā hronoloģiski, cēloņsakarīgi un loģiski īstenojas arī katrā konkrētā situācijā.

7. Funkcionāli pragmatiskie faktori – informācijas statuss un uzsvars, referenta statuss un sasaiste – ir cieši saistīti ar valodas galveno – saziņas – funkciju. Lai arī tradicionāli informācijas struktūra analizēta pilnā saziņas vienībā, sakārtojuma konstrukcijas kā saziņas vienības daļas uzrāda iekšēju informācijas struktūru, kas ir pakļauta plašākai valodas apkaimei un saziņas situācijai.

8. Komponentu informācijas statusu nosaka konteksts un izmantoto sakārtojuma saikļu semantika. Informācijas statuss savukārt nosaka komponentu secību, kas atbilst pasaules valodniecībā vispārpieņemtajam principam zināmo informāciju novietot izteikuma sākumā. Tādējādi komponentu informācijas statuss var pārkāpt semantisko faktoru noteikto pamatsecību (*palēninās gan garīgā, gan fiziskā attīstība, sievietes un vīrieši*).

9. Līdztekus informācijas statusam izmaiņas sakārtotu komponentu secībā var rosināt pragmatiski iemesli – nepieciešamība konkrētā situācijā īpaši uzsvērt noteiktu informāciju. Šādos gadījumos runātāja komunikatīvais nolūks nosaka tādu komponentu secību, kas var būt pretēja gan informācijas statusa, gan semantisko faktoru noteiktajai (*mokošā un ilgā nāvē, arī juridiskajām personām, ne tikai fiziskajām*). Īpaši spilgti tas vērojams sakārtojuma konstrukcijās, kur vienojuma, šķīruma vai pretstatījuma jēdzieniskās attieksmes izteiktas ar valodā kopumā retāk izmantotiem vienvārda, vairākvārdu un pāra saikļiem un īpašs komponenta uzsvars panākts, mainot informācijas statusa noteikto komponentu secību (*tiek akcentēts rezultāts, nevis process, to jau pat Bille zina, ne tikai mammucis vien*).

10. Referenta statuss un sasaiste ir funkcionāli pragmatiski faktori, kas ir cieši saistīti ar semantiskajiem faktoriem, un referenta statuss visbiežāk nosaka tiem atbilstošu secību (*dobermanis Grāfs un četri kaķi, Ministru prezidents un amatpersonas*), turpretim referenta sasaiste var noteikt arī pretēju secību (*Latvijas valsts un tās iedzīvotāju, kravas automašīnu un tās divus vadītājus*).

11. Komponentu secību latviešu valodā nosaka formāli faktori – komponentu garums un sintaktiskā sarežģītība (*ne cept, ne vārīt, ne sutināt, zīmuli vai kokteiļu salmiņu*). Attiecībā pret semantiskajiem un funkcionāli pragmatiskajiem faktoriem, formālie faktori ir sekundāri, to ietekme nav izšķiroša un tie nereti tiek pārkāpti.

12. Šajā pētījumā secināts, ka funkcionāli pragmatiskie un semantiskie faktori ir primārie faktori, kas nosaka sakārtojumā saistītu komponentu secību latviešu valodā. Detalizētāk un balstoties uz plašāku valodas materiālu būtu skatāma izvirzīto faktoru savstarpējā, arī iekšējā mijiedarbe, t. i., kādi semantiski, funkcionāli pragmatiski vai formāli aspekti ir izšķiroši, ja komponentu secība liecina par vairāku faktoru ietekmi. Latviešu valodā vēl pētāma fonētisko un fonoloģisko, kā arī ar prosodiju un ritmu saistīto faktoru ietekme uz sakārtotu komponentu secību, kas šajā pētījumā nav aplūkoti analizētā valodas materiāla specifikas dēļ.

AVOTI UN IZMANTOTĀ LITERATŪRA

Avoti:

1. *Latviešu valodas sintaktiski marķētais korpuss* (LVTB).
2. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss* (LVK2018).

Izmantotā literatūra:

1. Ahero, Antonija et al.. 1962. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika II. Sintakse*. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
2. Allan, Keith. 1987. Hierarchies and the choice of left conjuncts (with particular attention to English). *Journal of Linguistics Vol. 23, No 1*. Cambridge: Cambridge University Press, 51–77.
3. Benor, Sarah B., Levy, Roger. 2006. The chicken or the egg? A probabilistic analysis of English binomials. *Language Vol. 82, No 2*. Washington: Linguistic Society of America, 233–278.
4. Blakemore, Diane, Carston, Robyn. 2005. The pragmatics of sentential coordination with and. *Lingua Vol. 115*. Amsterdam: Elsevier, 569–589.
5. Bock, Kathryn J.. 1977. The effect of a pragmatic presupposition on syntactic structure in question answering. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 16*. New York: Academic Press, 723–734.
6. Bock, Kathryn J.. 1982. Towards a cognitive psychology of syntax: information processing contribution to sentence formulation. *Psychological Review Vol. 89, No. 1*, Washington: American Psychological Association, 1–47.
7. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. 1989. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne.
8. Cooper, William E., Ross, John R.. 1975. World order. *Papers from the parasession on functionalism*. Grossman, Robin E., San, L. James., Vance, Timothy J. (eds.), Chicago: Chicago Linguistic Society, 63–111.
9. Croft, William, Cruse, D. Alan. 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Cruse, D. Alan. 2000. *Meaning in language. An introduction to semantics and pragmatics*. Oxford, New York: Oxford University Press.
11. Dik, Simon C.. 1997. *The theory of functional grammar. Part 2: Complex and Derived Constructions*. Berlin: Mouton de Gruyter.

12. Dryer, Matthew S.. 2007. Word order. *Language Typology and Syntactic Description (Second edition. Volume I: Clause Structure)*, Shopen, Timothy (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 61–132.
13. Fenk-Oczlon, Gertraud. 1989. Word frequency and word order in freezes. *Linguistics* 27, Berlin: Mouton de Gruyter, 517–556.
14. Frawley, William J. (ed.). 2003. *International encyclopedia of linguistics (Vol. 1)*. Oxford: Oxford University Press.
15. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: P. Stučkas LVU.
16. Gobiņa, Signe. 2008. Vārdu secība vienlīdzīgu apzīmētāju rindā. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti-I*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 200–211.
17. Grice, Paul. 1995. *Studies in the way of words*. Cambridge: Harvard University Press.
18. Halliday, Michael A. K., Matthiessen, Christian M. I. M.. 2014. *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. London: Routledge.
19. Haspelmath, Martin. 2007. Coordination. *Language Typology and Syntactic Description (Second edition. Volume II: Complex Constructions)*, Shopen, Timothy (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1–51.
20. Holvūts, Aksels. 2012. *Vispārīgās sintakses pamati*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
21. Kārklīņš, Jūlijs. 1970. Teikuma struktūras raksturošanas aspekti. *Latviešu valodas un literatūras problēmas*. Rīga: Zvaigzne, 103–114.
22. Lagzdiņa, Sarmīte. 2005. Vienkārša teikuma sintaktiskās vienības atkarību gramatikas izpratnē. *Linguistica Lettica* 14. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 5–16.
23. Lauzis, Aldis. 2009. Teikuma vērsums un vārdu kārta. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi* 4. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 62–72.
24. LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: www.tezaurs.lv.
25. Lohmann, Arne. 2013. *Constituent order in coordinate constructions – a processing perspective*. Promocijas darbs doktora zinātniskā grāda iegūšanai Hamburgas universitātē. Hamburga: Hamburgas Universitāte. Pieejams: <http://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2013/6409/pdf/Dissertation.pdf>
26. Lokmane, Ilze. 2005. *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
27. Lokmane, Ilze. 2010a. Sintaktisko sakaru būtība un raksturošanas aspekti. *Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums 14 (1)*. Liepāja: Liepājas Universitāte, 162–169.
28. Lokmane, Ilze. 2010b. Vārdu secības funkcijas latviešu valodā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: Latvijas Universitāte, 59–68.

29. Lokmane, Ilze. 2013a. Paralēli teikuma locekļi sintaktisko sakaru aspektā. *Valoda: nozīme un forma 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 87–97.
30. Lokmane, Ilze. 2013b. Sintakses vispārīgs raksturojums. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 692–706.
31. Lokmane, Ilze. 2013c. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 710–767.
32. Malkiel, Yakov. 1959. Studies in irreversible binominals. *Lingua Vol. 8*. Amsterdam: Elsevier, 113–160.
33. Malmkjær, Kirsten. 2002. *The linguistics encyclopedia. Second edition*. London, New York: Routledge.
34. Matthews, Peter H.. 1996. *Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
35. Matthews, Peter H.. 2007a. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics (Second edition)*. Oxford: Oxford University Press.
36. Matthews, Peter H.. 2007b. *Syntactic relations. A critical survey*. Cambridge: Cambridge University Press.
37. Nītiņa, Daina. 2013a. Īpašības vārds (adjektīvs) un adjektīviskais divdabis. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 370–413.
38. Nītiņa, Daina. 2013b. Vienkārša teikuma vai salikta teikuma komponentu paplašinājumi (paplašinātājas struktūras). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 801–830.
39. Nītiņa, Daina. 2013c. Salikts teikums. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 830–883.
40. Ozols, Arturs. 1993. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Zvaigzne.
41. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija. I daļa*. Rīga: Zinātne.
42. Porīte, Tamāra. 1954. *Vārdu kārtā mūsdienu latviešu literārās valodas vienkāršajā teikumā. Atributa un objekta vieta vienkāršajā teikumā*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Valodas un literatūras institūts.
43. Quirk, Randolph at al.. 1985. *A comprehensive grammar of the English language*. London, New York: Longman.
44. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

45. Schachter, Paul. 1977. Constraints on coordination. *Language Vol. 53, No 1*, Washington: Linguistic Society of America, 86–103.
46. Siewierska, Anna. 1988. *Word order rules*. London, New York, Sydney: Croom Helm.
47. Smiltniece, Gunta. 2013a. Apstākļa vārds (adverbs). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 595–619.
48. Smiltniece, Gunta. 2013b. Saiklis (konjunkcija). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 641–669.
49. Trask, Robert L.. 1997. *A student's dictionary of language and linguistics*. London: Arnold.
50. Trask, Robert L.. 2007. *Key concepts in language and linguistics*. London, New York: Routledge.
51. Valkovska, Baiba, Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 774–801.
52. Valkovska, Baiba. 2016. *Vārdu secības komunikatīvais aspekts mūsdienu latviešu valodā*. Promocijas darbs doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
53. Yule, George. 1996. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

DOKUMENTĀRĀ LAPA

Maģistra darbs *Sakārtojumā saistītu komponentu secība latviešu valodā* izstrādāts LU Humanitāro zinātņu fakultātē.

Ar savu parakstu apliecinu, ka pētījums veikts patstāvīgi, izmantoti tikai tajā norādītie informācijas avoti un iesniegtā darba elektroniskā kopija atbilst izdrukai.

Autore: Guna Zvīgule _____

/paraksts un datums/

Rekomendēju maģistra darbu aizstāvēšanai.

Vadītāja: asoc. prof., Dr. philol. Ilze Lokmane _____

/paraksts un datums/

Recenzente: prof., Dr. philol. Andra Kalnača _____

/paraksts un datums/

Recenzente: pasn. Evelīna Zilgalve _____

/paraksts un datums/

Darbs iesniegts Latvistikas un baltistikas nodaļā 03.06.2019.

Dekāna pilnvarotā persona: _____

/paraksts un datums/

Darbs aizstāvēts maģistra gala pārbaudījumu komisijas sēdē _____

Protokols Nr. _____

Vērtējums: _____

Komisijas sekretārs: _____

/paraksts un datums/